

DE LICHTE VOORDE

periodiek van de
VERENIGING VOOR OUDHEIDKUNDE TE LICHTENVOORDE

No. 65
November 2012
ISSN: 0927-6688

De *Lichte voorde* is een halfjaarlijkse uitgave van de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde. De vereniging stelt zich ten doel het onderzoek naar de geschiedenis van de voormalige gemeente Lichtenvoorde in de breedste zin van het woord te stimuleren en te bevorderen.

Redactie: Frits van Lochem, Frans Bonnes, Henk Hanselman, Marcel van den Hoven en Arnold Pluimers

Tekstcorrectie: Antoon Driessen en Nic Adema

Vormgeving: Henk Hanselman, Marcel van den Hoven en Benny Lammers

Druk: McWinDo's print- en copyservice, Lichtenvoorde

Bij de afbeelding op de voorkant

Tussen 1990 en 2008 werden in de voormalige gemeente Lichtenvoorde op verschillende plaatsen opgravingen verricht door de Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde (AWL).

Bij de laatste opgraving in 2008 werden meer dan 30 schedels gevonden. In dit nummer een uitgebreid overzicht van de activiteiten.

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan met schriftelijke toestemming van de auteur.

Inhoud nummer 65

<i>Frits van Lochem</i> Voorwoord	2
<i>Nic Adema, Henk Hanselman</i> Memoires van oud-Lichtenvoordenaar W.H.Schutten deel 3	3
<i>Arnold Pluimers</i> Excursie naar de DRU	14
<i>Godfried Nijs</i> De bodem als geschiedenisboek	16
<i>Theo Withag</i> De luchtbeschermingsdienst in de gemeente Lichtenvoorde deel 3	43
<i>Hans Tijdink</i> Koninklijke onderscheiding voor onze secretaris	54
<i>Arnold Pluimers</i> Van ijzeroer en biestmelk	55
<i>Gerhard Eppingbroek</i> Ons zoekplaatje	56

Voorwoord

Door Frits van Lochem

Redactie-coördinator

Als u dit leest dan zijn we al weer aangeland in november 2012. Dit is de 65e periodiek van onze vereniging. Het getal 65 roept ongetwijfeld associaties op met de pensioenleeftijd. Nog wel, maar ook dat gaat geleidelijk veranderen zoals u weet. Onze periodiek gaat nog lang niet met pensioen. We hebben het in de redactiecommissie wel eens over een nieuw jasje, maar we vinden dat onze periodiek met de bekende groene omslag nu een heel eigen gezicht heeft en die herkenbaarheid willen we toch wel handhaven.

In dit nummer treft u onder meer de laatste vervolgdelen aan “Memoires van oud-Lichtenvoordenaar W.H.Schutten” en van “De luchtbeschermingsdienst in de gemeente Lichtenvoorde”. Verder is een uitgebreid verslag opgenomen van de activiteiten van de Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde. Indrukwekkend wat deze werkgroep onder leiding van Godfried Nijs in de loop der jaren voor de archeologie in onze gemeente heeft betekend! Daar zijn in onze periodieken bij de afzonderlijke vondsten telkens wel artikelen van verschenen, maar in deze periodiek nu een uitgebreid verslag met foto's in kleur!

Met de overige artikelen, verslagen en vaste rubrieken menen wij u weer een zeer interessante periodiek aan te bieden!

Veel leesplezier toegewenst !

P.S. 1 Cadeautip voor Sint Nicolaas : Geef een periodiek cadeau, los verkrijgbaar bij de plaatselijke boekhandel, of zelfs een jaar lidmaatschap van onze vereniging, te regelen via de secretaris van onze vereniging,

P.S .2 Het secretariaat van onze vereniging is per 1 oktober jl. gewijzigd en is nu als volgt:
René Meekes, Watersnipstraat 12, 7132 DG Lichtenvoorde tel. (0544)- 378343
Email: volsecr@lijbrandt.nl

Memoires van oud-Lichtenvoordenaar, W.H. Schutten

Inleiding en tekstbewerking Nic Adema

Genealogisch onderzoek Henk Hanselman

Enige tijd geleden kreeg de redactie de beschikking over de memoires van een zekere W.H. Schutten die in Lichtenvoorde geboren is en er in zijn jeugd gewoond heeft. In de jaren '70, toen hij al 80 was, heeft hij een en ander op papier gezet om een tijdsbeeld te schetsen van zijn leven. Omdat er interessante stukken inzitten, willen we in een soort vervolgsérie toch het grootste deel publiceren.

We moeten delen van de tekst weglaten en dat zullen zaken zijn die de meeste lezers al wel kennen en beschrijvingen van mensen en situaties die niet rechtstreeks met onze gemeente te maken hebben. Op punten waar tekst is weggelaten ziet u haakjes met punten (...). Spelfouten zijn verbeterd en hier en daar is de zinsbouw aangepast. Typische stijlkenmerken zijn gehandhaafd.

Wilhelmus (Willem) Hendrikus Schutten werd geboren te Lichtenvoorde op 17-05-1895 en is op 89-jarige leeftijd in 1984 te Groenlo overleden. Willem was de oudste van vijf kinderen uit het derde huwelijk van zijn vader.

Zijn vader was Bernardus Schutten, leerlooiersknecht, geboren te Harreveld op 13-11-1855 en overleden te Lichtenvoorde op 31-10-1918, 63 jaar oud. Zijn derde huwelijk sloot hij op 40-jarige leeftijd op 08-01-1894 met de 20-jarige Maria Frederica Izereef. Uit dit huwelijk is Willem

als oudste van vijf kinderen geboren.

Zijn ouders verhuisden vaak. Tussen 1895 en 1913 heeft het gezin op zeven verschillende plaatsen in Lichtenvoorde gewoond.

In maart 1920 verhuist Willem naar Groenlo. Hij trouwt daar op 24-jarige leeftijd op 14-04-1920 met de 35-jarige Johanna Gertrud te Moller, geboren te Zwilbroek. Johanna is weduwe en heeft zeven kinderen uit het eerdere huwelijk met Herman Winkelhorst.

Uit het huwelijk van Willem en Johanna worden vijf kinderen geboren:

Om publicatie in de Lichte voorde mogelijk te maken, heeft de redactie het verhaal van Willem Schutten in een vijftal stukken opgesplitst.

- 1. Jeugd- en schooljaren; (gepubliceerd in de Lichte voorde no 63 (nov. 2011))*
- 2. Werk en crisisjaren; (dit deel volgt in dit nummer van de Lichte voorde)*
- 3. Wereldoorlog I en crisisjaren;*
- 4. Wereldoorlog II;*
- 5. De jaren na de oorlog.*

Korte samenvatting van de eerste drie delen

De Heer Schutte vertelde over zijn vroegste jeugd, familieleden in Zieuwent, de lagere school, zijn vertrek van de lagere school op 12-jarige leeftijd, de godsdienstlessen en het eindigde met een paar jongensstreken. Na de lagere school moest hij gaan werken op een schoenfabriek.

Daarna wordt het leven van een (los)arbeider tussen de beide oorlogen beschreven. De opkomst van de vakorganisatie, de crisisjaren, de werkloosheid en de werkverschaffing. Ook zijn huwelijk en de dagelijkse zorgen voor het gezin komen aan de orde. Het derde deel eindigt bij het uitbreken van de oorlog '40-'45.

Het vierde deel

De Tweede Wereldoorlog

Toen de capitulatie eenmaal een feit was, werd over de radio bekend gemaakt waar de Nederlandse soldaten waren ondergebracht. Het regiment waar onze zoon bij was ingedeeld, lag in een kazerne in Utrecht. Ik had met een schoonzoon afgesproken met de fiets naar Utrecht te rijden en hem daar te zoeken. Net als vele andere Nederlanders verkeerden wij totaal in het onzekere omtrent het lot van de soldaat. Hij kon gesneuveld zijn, licht- of zwaargewond, we hoorden niets. Ook van hemzelf kwam geen taal of teken. De eerste week na de overgave ging voorbij en in de nacht van zaterdag op zondag fietste ik naar Lichtenvoorde, waar mijn schoonzoon woonde. Vandaar gingen we op weg naar Utrecht. We namen de route over Varsseveld, de Slangenburg en Doetinchem. Telkens moesten we de grote weg verlaten en schuilen achter een boom voor de Duitse fouragewagens, die zonder licht reden en de hele breedte van de weg in beslag namen. We bereikten Doetinchem. Een eind achter de IJsselbrug troffen we het eerste soldatengraf aan. Het lag midden in een tuintje voor een huis, waarvan de bewoners blijkbaar vertrokken waren. Of het een Duitser of een Nederlander was, weet ik niet; er stond geen naam bij. Twee stokken tot een kruis samengebonden waren aan het hoofdeinde in de grond gezet. Op zo'n moment gaat er veel door je heen. Een jonge soldaat viel daar door oorlogsgeweld en de ouders of misschien vrouw en kinderen wachtten vergeefs op zijn thuiskomst. Op zo'n moment valt alle vijandigheid weg. Je denkt niet meer aan nationaliteit, je bent alleen begaan met zijn nabestaanden die nog niet eens weten waar hij begraven ligt.

We reden verder richting Arnhem. In Velp konden we nog de zondagsmis bijwonen. Na de mis gingen we even een café in om koffie te drinken en wat te eten. We reden de stad door tot een richtingwijzer met Amersfoort en Utrecht. Je zag in Arnhem geen levend wezen op straat. Je zag nergens sporen van beschietingen, maar toch was het of de mensen de schrik te pakken hadden en zich stil hielden in hun huizen. We fietsten de straatweg naar Amersfoort op en toen we een uurtje gereden hadden, zagen we de eerste sporen van een gevecht. Midden op de weg stond een zware motorfiets, duidelijk een legermotor. Een eenzame koerier of verkenners die beschoten was? Een week daarvoor was hier gevochten en niemand had het ding nog opgeruimd. Kennelijk werd deze route niet gebruikt door de Duitse bevoorradingswagens, anders hadden ze het wrak wel aan de kant gegooid. We vervolgden onze weg en kwamen aan een dorp of wat daar nog van over was. Van veel huizen stonden maar enkele stukken muur meer overeind. Van andere huizen waren de pannen kapot geschoten. Geen ruit zat meer in de ramen en de hele breedte van de weg was bezaaid met stukken en splinters glas.

Toen we het plaatsje doorgereden waren, zagen we overal kleine boerenbedoeningen, geheel of half vernield, enkele in de as gelegd, waar de rook nog uit het puin kwam. Hier en daar zag men in een weiland een blatende koe lopen met een gezwollen uier. Verderop troffen we groepjes boerenmensen aan, die hun haardsteden weer opzochten. Enkelingen vroegen ons waar we vandaan kwamen en waar we heen gingen en vertelden ons hun wedervaren. Door de Duitsers waren ze gedwongen voor hen uit te lopen als dekking voor de soldaten. Ze rekenden erop zo niet door Nederlandse soldaten beschoten te worden voor ze de Nederlandse stellingen hadden bereikt. Het leek ongelooflijk en wij wisten dan ook niet wat we ervan moesten denken. Eén ding was zeker: geen Nederlandse soldaat zou zijn mitrailleur of karabijn gebruiken als hij daar eigen burgers door zou doden. In Polen hadden de Duitsers ook dergelijke trucs uitgehaald. De Duitse weermacht bestond voornamelijk uit gewone dienstplichtigen. (...) Vooral officieren van het S.S. leger gaven deze onmenselijke bevelen. Ik vertel dit om niet de indruk te wekken dat alle Duitse soldaten zulke barbaren waren.

Verder rijdend zagen wij een tweede soldatengraf aan de kant van de weg tussen de bomen. Nog weer verder bij een bos aan de weg zagen we een groep mensen staan. Nederlandse soldaten gingen door een pad het bos in en een luitenant met nog wat soldaten hield de mensen op een afstand. Een vrouw uit de menigte was aan het bekvechten met de luitenant: "Je hebt niets meer te zeggen; jullie hebt het toch verloren". Hij kreeg allerlei scheldwoorden naar zijn hoofd geslingerd, maar de luitenant ging op deze scheldtirade niet in. Hij sprak tegen de mensen: "Wees nu verstandig en ga weg. We moeten

hier landmijnen opruimen op bevel van de weermacht, omdat wij weten waar ze liggen. Als er een per ongeluk ontploft, kun je nog op 50 meter afstand gedood of gewond worden”. De mensen trokken wel weg, hun nieuwsgierigheid was bevredigd. Toen de weg vrij was, konden wij ook weer op de fiets. Tenslotte kwamen we dicht in de buurt van Utrecht. Toen we de plaats bereikten waar de hoofdstraat van de stad begon, liep alle lucht uit mijn voorband. Er zat niets anders op dan lopend de kazerne te zoeken. Wij vroegen de weg aan een voorbijganger. Hij moest ook die kant uit en al spoedig kwamen we bij de kazerne aan. We kwamen in contact met een van de hogere officieren. Door middel van een luidspreker riep hij mijn zoon op om zich te melden, want er was bezoek voor hem. Na een kwartier was hij nog niet verschenen. Hij haalde er een andere hoge bij en die wist dat hij was ingedeeld bij de fourage-afdeling en dat onderdeel was door de Duitsers geplaatst in Jutphaas.

De weg naar Jutphaas was gauw gevonden en na een half uur lopen kwamen we bij het gebouw aan. Het gebouw had ik nooit gezien, maar de naam in de gevel kwam me bekend voor: Nederlandsche Koophandel van Fabrieken. Dat was voorheen het adres waarvan de coöperaties hun waren betrokken. We meldden ons ook hier weer en maakten ons bekend. Ook daar niets dan Nederlandse soldaten. Ze liepen rond of lagen buiten in het gras en aan niets was te merken, dat ze krijgsgevangenen waren. Eén van hen riep de officier. We noemden de naam Jan Winkelhorst en ik zei dat ik zijn vader was. “Och”, zegt hij, ”wat jammer. Hij vroeg vanmiddag met het paard een ritje te mogen maken, de stad in. Ik heb hem verlof gegeven. De jongens zitten hier ook zo geïsoleerd. Maar hij kan elk ogenblik terugkomen. Maak je niet ongerust. Hij heeft net als wij hier geen schrammetje opgelopen”. Ik vertelde de officier, dat mijn voorband het had begeven. “We hebben hier fietsenmakers genoeg”, antwoordde hij. Hij riep een van de soldaten, bekeek de banden en zei tegen de soldaat: “Leg er voor en achter maar nieuwe buiten- en binnenbanden op. De moffen pikken toch alles in”. De soldaat had het karwei in vijftien minuten geklaard. Ik bood hem geld of sigaren aan, maar hij wilde niets aannemen. “We krijgen hier alles van de burgers. Ze vertroetelen ons. Maar ik heb gehoord, dat jullie uit de Achterhoek komen. Ik kom uit Twente. Ben je een beetje bekend in Neede?” Ik antwoordde dat ik de straten wel kende, maar de mensen niet. “Dan weet je in alle geval de spoorwegovergang op de Needseweg naar Eibergen. Precies bij die overgang, aan de Needse kant, staat een huis waar een oom en tante van mij wonen. Als je daar even naar toe zou willen gaan? Ik zal gauw een brief schrijven. Mijn oom en tante zorgen dan wel dat het bericht bij mijn ouders komt. Intussen verliep er anderhalf uur en Jan was nog steeds niet terug. We konden niet langer wachten, wilden we vóór maandagmorgen terug zijn. Ze boden wel aan de nacht over te blijven. Dan konden we eerst goed uitrusten, maar dan zouden ze thuis ongerust worden en denken dat ons iets overkomen was. Dus dankten we nogmaals ook voor de koffie en de broodmaaltijd en togen weer huiswaarts.

Een zogenaamd OZO fietsslot van slotenfabrikant Hopmi uit Utrecht. De letters OZO stonden voor: Oranje zal overwinnen. In 1941 moest de fabrikant op last van de bezetter de sloten uit de handel nemen.

Omstreeks half mei hebben de dagen al een aanzienlijke lengte, maar toen de duisternis inviel, waren we nog op voor ons onbekende wegen. We fietsten op goed geluk verder. De Duitse fouragewagens kwamen ons evenals de vorige dag voorbij, maar nu moesten wij dubbel voorzichtig

zijn. God was echter met ons en we bereikten Arnhem weer. Daar scheen een soort nachtdienst te zijn ingesteld door de burgerij. Op het grote plein midden in de stad stonden en liepen mannen met witte banden om de arm. Omdat alles verduisterd was, wendden we ons tot hen om de weg te vragen naar Dieren. Ze zetten ons op de toegangsweg naar Velp. Dat was voor mij een bekende weg. Een paar jaar daarvoor was ik hier eens langs gekomen met een doos eieren voor Nijmegen. We bereikten Dieren weer, Doesburg en Doetinchem. Inmiddels kondigde zich de dageraad aan en je kon de dingen rondom weer onderscheiden. Ik zou de jongste generatie die dit misschien ooit zal lezen, willen vragen of ze wel eens een zonsopgang hebben gezien in het mooiste jaargetijde, als de zon zijn eerste stralen zendt over de aarde. De ganse natuur ontwaakt, elk bloempje opent zijn kelk, elk vogeltje kweelt zijn eigen liedje, de leeuwerik stijgt in kringetjes uit wei of korenland op, hoger en hoger tot je hem niet meer ziet en alleen nog zijn prachtige zang hoort. Dan moet je beslist eens een keer vroeg opstaan. Zo'n mooie morgen was het toen ook en er waren er zo vele in de meimaand van 1940. Onze mooie Achterhoek was ongeschonden door de oorlogsmeidagen heen gekomen, maar elders in het land, waar we doorheen waren gekomen, waren de sporen wel zichtbaar.

We naderden Lichtenvoorde. Nog een klein rukje en we waren thuis. Zondagmorgen om vijf uur waren we vertrokken en op maandagmorgen tegen een uur of acht waren we weer thuis. De vrouw van mijn schoonzoon, de jongste dochter uit het eerste huwelijk van mijn vrouw, had de zondag en de nacht bij mijn vrouw doorgebracht. Nadat we in grote trekken ons wedervaren hadden verteld, hebben we wat gegeten en ben ik naar bed gegaan om enige uren te slapen. Later op de dag ben ik naar Neede gefietst om de oom en tante van die soldaat de boodschap te brengen en de brief voor zijn ouders.

Diezelfde maandagmorgen was het ploegje werklozen dat zich tegelijk met mij had opgegeven voor werk in Bocholt, vertrokken. Dus moest ik er op mijn eentje dinsdagmorgen naar toe. In Groenlo was ons gezegd, dat we ons moesten melden daar op het arbeidsbureau. Ik was in Bocholt onbekend. Dus klampte ik een voorbijganger aan. Hij wees me de straat waar ik wezen moest. Ik hield de huizen links en rechts van die straat goed in het oog tot ik boven een deur zag staan: Deutsches Arbeitsamt. (...) Ik ging naar binnen en maakte duidelijk dat ik hier als Nederlander werken wilde. Ik liet de papieren zien die ik in Groenlo had gekregen.

Toen hij de papieren had ingezien, zei hij dat ik op de "Ziegelei" moest zijn, een half uur verder. Een Ziegelei is bij ons een steenfabriek. Een gebakken muursteen noemen ze "Ziegel". Ik kwam dus aan bij die steenfabriek. De onderbaas nam me mee naar de stroschuur, gaf me een strozak om vol te stoppen en ging even weg. Intussen begon ik stro in de zak te stoppen. Toen ik dacht: Nu is het welletjes, ik moet hem 's morgens ook nog kunnen

opschudden om 's avonds niet in dezelfde kuil terecht te komen, kwam hij terug. "Die zak moet veel dikker opgevuld worden en dan naaien we hem dicht". Ik keek hem ongelovig en verbijsterd aan, maar hij begon te lachen en zei: "Als je met tweeën op één strozak ligt, moet het geval elke dag worden opgeschud, omdat je niet hetzelfde gewicht hebt. De ene zou op een heuvel komen te liggen en de ander in een gat. Je zult zien dat het meevalt. De eerste nacht is het wat onwennig, maar na een paar dagen heeft de zak zich aangepast aan je lichaam en dan wil je nooit meer anders". Hij had gelijk, ik heb nooit gemakkelijker geslapen. Strozakken waren toen onder gewone mensen nog veel in gebruik. Pas na de laatste oorlog kwamen de kapokmatrassen en dergelijke.

Het werken in de steenfabriek moest ook wennen. Met vijf, zes, soms zeven man moesten we de geperste, nog ongebakken stenen naar de schoppen¹ rijden met verende kruiwagens. Zware vracht had je er niet aan, maar, omdat je er niet aan gewend was en je de draai te schielijk nam, kon het gebeuren dat de hele partij op de grond belandde. De massa moest dan worden weggehaald om opnieuw te worden geperst. Sommigen leerden het nooit en die kregen dan ander werk. Zolang ik daar gewerkt heb, ben ik aan die kruiwagens geweest. Af en toe kreeg ik ander werk, als de leempers werd stopgezet. Het was geen zwaar werk. De gedroogde stenen naar de oven kruien en de gebakken stenen eruit kruien was veel zwaarder. Daarbij had men de hitte van de oven op de koop toe, want iedereen moest zijn kruiwagen met stenen doelmatig in de oven zetten. Dat hield in, dat elke steen los van de ander moest staan, alleen boven- en onderkant mochten elkaar raken. Bij het uithalen waren de stenen nog bijna gloeiend. Men had dan wel leren lappen aan de handen, zoals metselaars dat hebben, maar de gloeiend hete stenen brandden daar bijna doorheen. Bij het werk dat wij deden, moest je heel snel lopen en geen last van blaren krijgen. Ik had een paar lage klompen² gekocht en daar in plaats van riemen leren kappen op gemaakt, die goed aansloten en toch luchtig aan de voeten zaten. Je had dan geen last dat de klomp van je voet glipte. Het was immers de hele dag op een drafje lopen. De pers moest blijven doordraaien en de twee mannen die ze van de kruiwagen in de droogschoppen zetten, moesten ook aan het werk kunnen blijven. Je had alleen even rust als de kruiwagen werd afgepakt³. Als iemand zijn behoefte moest doen, moesten de anderen des te harder lopen. De middagschichttijd was van 12 tot 1 uur. We kregen dan ons middageten. De vrouw van een Duitse arbeider, die binnen het fabrieksterrein woonde, grenzend aan het gedeelte waar wij, Nederlanders, waren gehuisvest, moest voor ons koken. Een paar andere mensen schilden de aardappels en maakten de groenten klaar. De aardappelen waren van heel slechte kwaliteit, van het soort dat de varkens wordt gevoerd. Met de groente was het net zo gesteld. Je kreeg wat er buiten groeide in die tijd van het jaar. Diepvries kende men toen nog niet en groente inwecken scheen men daar niet te doen. Het eten was dan wel kosteloos, maar veel soeps was het niet. Voor het eten koken moesten we elk twee mark per week betalen. Dat was voor de vrouwen die er aan werkten. Brood kon je vlak bij de fabriek kopen, ook boter en beleg. Voor 's maandags namen we de boterhammen van huis mee en wie het betalen kon of wie zelf een varken had geslacht, nam ook wel een stuk spek mee op het brood.

In Nederland zaten we pas in de oorlog, maar in Duitsland was alles al op de bon, al vanaf dat ze Polen waren binnen getrokken. Volgens zeggen had men ruimschoots voldoende aan wat op de bonnen te krijgen was. Dat klopte, want wij kregen ook bonnen die we moesten inleveren voor brood en beleg. Het brood was van goede kwaliteit en de smaak was prima.

Toen we de eerste week erop hadden zitten, kregen we zaterdagmiddag ons loon, d.w.z. een voorschot, want de afrekening was elke 14 dagen. De lonen klopten met wat ons op het arbeidsbureau in Groenlo was toegezegd. Na een paar weken was het thuis al wel te merken dat het inkomen een gulden of tien hoger was dan in de werkverschaffing.

Alvorens verder te gaan met mijn ervaringen in Duitsland ga ik even terug naar de tijd vóór de inval. (...) In 1931 was een dochter uit het eerste huwelijk van mijn vrouw gestorven na twee jaren in het sanatorium Berg en Bosch bij Apeldoorn⁴ te zijn verpleegd. Zij werd als ongeneeslijk naar huis gestuurd. In maart overleed ze in het ziekenhuis in Groenlo. (...)

De oudste dochter uit ons huwelijk, die geboren was in 1921, was van school af. Ze had al een paar jaar als dagmeisje gewerkt bij Welling in Zwolle bij Groenlo. Ze had als andere meisjes (.onleesbaar) een poosje gewerkt op een confectiefabriek in Hengelo. Dat beviel haar niet zo goed. Toen kwam ze als huishoudster in Meddo in een gezin waarvan de moeder ziek was. Haar oudere broer was in dienst bij een kaasboer in Weesperkarspel en daar ging zij ook naar toe als dienstbode bij dezelfde mensen. Het duurde niet lang of haar broer Bernard ging dezelfde kant uit. Zij hadden samen ook een tijdje gewerkt in Lichtenvoorde bij Herwalts tassenfabriek, maar dat fabriekswerk lag hun allebei niet en zo volgde de een de ander naar Noord-Holland.

Nog een zus - die nu in Australië woont - volgde. Ik kan me alles niet meer zo goed herinneren. Wel weet ik dat we er over dachten ze dichterbij huis te halen. Bernard was het eerst weer thuis. Zijn kosthuis was wel goed, maar hij hoorde niet bij het gezin, zoals dat bij de Achterhoekse boeren wel het geval is. Hij mocht niet bij hen aan tafel eten en na het werk niet bij hen in de kamer zitten. De meisjes bij boer Wouters in Weesperkarspel hoorden er helemaal bij. Mijn oudste dochter had zich daar inmiddels in het hoofd gezet naar het klooster te gaan. Ze was daar in Weesp vaak bij de zusters geweest en zo moet dat plan gerijpt zijn. Ze kwam nog een keer met verlof thuis, maar sprak er die dag niet over. Een week daarop schreef ze een brief waarin ze sprak over haar plannen. Ze wilde de laatste maanden voor haar intrede in januari 1942 graag thuis zijn en van huis uit intreden. De boer waar ze was, schreef dat het hem speet. Hij werd een goede meid kwijt en het zou moeilijk zijn er zo een weer te krijgen. Het jongere zusje wilde hij meteen maar laten gaan. Ze was te jong om het werk van haar grote zus over te nemen. Zijn vrouw wilde haar wel graag in de huishouding behouden, maar die zusjes waren zo aan elkaar gehecht, schreef hij, dat hij het beter vond ze met elkaar te laten gaan. (... Langzaam kwam na de inval het normale leven weer op gang ...).

Ik ging elke maandag op weg naar Bocholt om te werken op de steenfabriek. Toen ik op een zaterdag weer thuis kwam, was zoon Jan ook weer thuis. Hij vroeg waar hij werk zou kunnen krijgen. Ik vroeg: "Wil je dan niet als knecht bij een boer werken?" Nee, hij had verkering gekregen met een meisje uit Elst. Hij had daar in de buurt gewerkt in Westervoort. Ik zei: "Probeer het eens in Bocholt, maar niet op de steenfabrieken. Die zetten ze de hele winter stop. Er is ander werk genoeg. Het eigen volk is bijna allemaal soldaat. De volgende morgen stond hij al bij ons. Hij had werk gekregen in een rijks graansilo. Hij kon in kost gaan bij de onderbaas. "Je hebt geboft", zei ik tegen hem, "dat je werk hebt zo dicht bij huis. Als ze over de "Krieg" aan het zwetsen gaan, houd jij je maar hartstikke doof. Het zijn meestal die nazi's die zo zwetsen en let ook op die Nederlanders die meepraten, dat zijn meestal N.S.B.'ers. Voor al die knapen moet je oppassen, anders hebben ze je zo een eind verder het land ingestuurd en zie je je meisje zolang de oorlog duurt niet meer. Als je het einde tenminste beleeft". De hele zomer door bleef ik wekelijks op en neer fietsen naar Bocholt. We moesten er alle zeges van de Duitsers aanhoren. Er werd gevlagd en gezongen. Iedere Duitser moest de vlag met het hakenkruis uithangen of hij nu van de nazipartij was of niet. Er kwam een dag dat er wel 500 Franse krijgsgevangenen langs de steenfabriek marcheerden onder bewaking van Duitse soldaten. Toen kon het werk wel midden op de dag onderbroken worden om het voor hen zo mooie schouwspel te bekijken: de Fransen in besmeurde en gescheurde uniformen, doodmoe van de lange mars. Dat waren momenten dat je jezelf in bedwang moest houden om niet tegen een of andere Duitser uit te vallen als hij daar stond te jubelen. Daar kon je de Fransen niet mee helpen en je bracht jezelf in gevaar. Diezelfde dag op een stil plekje, na afloop van het werk, sprak mij een Duitse arbeider aan. Ik had al eens koffie voor hem meegebracht. Hij wilde die graag hebben voor zijn oude moeder. Die leefde bijna geheel op bonenkoffie. Hij zei: "Als ze die niet krijgt, is ze gauw dood". Hij wilde ze goed betalen. "Ik doe niet aan smokkelen", zei ik, "maar ik zal je elke week wel een pond koffie meebrengen. Ik moet hier elke week betalen voor levensmiddelen, plus een mark voor koffie. Als je daar content mee bent krijg jij je koffie en kan ik mijn volle loon thuisbrengen". Ik dacht dat hij nu weer over koffie wilde praten, maar hij begon over de Franse krijgsgevangenen. Ik wilde daar niet op ingaan, maar hij keek me aan en zei: "Ik ben geen nazi, geen lid van de partij. Ik verafschuw dat hele systeem. Je kunt me gerust vertrouwen. Ik vertrouw jou ook, maar onder de Nederlanders die hier werken, zijn ook mensen, die bij de partij van Mussert

Nederlandse boeren waren verplicht aan de Duitsers aardappelen en graan te leveren. In Lichtenvoorde was de levering bij de tramhalte van de Boerenbond aan de van Reedestraat.

Foto uit dubbel 8 smalfilm van fotograaf Willem Wekking

Verplichte levering van vee aan de Duitsers.

De opname is gemaakt in de Dijkstraat tegenover Den Diek.

Foto uit dubbel 8 smalfilm van fotograaf Willem Wekking

(...hier volgt een lang stuk over internationale gebeurtenissen ...)

Ik was dus op de graansilo aan het werk. Dat werk duurde maar twee maanden. Dag aan dag was het zakken vullen met graan die met treinen werden afgevoerd. De ene silo na de andere werd leeg gehaald. Behalve Jan, mijn zoon, waren er nog drie Nederlanders: één uit Aalten, één uit Lichtenvoorde en één uit Winterswijk, een N.S.B.'er. Verder waren er behalve de werkbaas nog twee Duitsers. De ene was een jonge vent, die niet mocht trouwen, voor hij zich had laten steriliseren. Hij was ... (onleesbaar)... getest.

zijn. Als ik je niet vertrouwde zou ik niet zo open praten. Dan werd ik morgen weggestuurd om in Oost-Duitsland te gaan werken, want zo is het hier al gesteld: de Duitse arbeider is niet meer vrij om te gaan werken waar hij wil. Hij waarschuwde me voor Duitsers waar ik voor op moest passen. De volgende dag lichtte ik hem in over de Nederlanders die lid waren van de N.S.B. Ik vermeld dit om te laten uitkomen, dat er ook Duitsers waren die niets moesten hebben van het nazi-systeem.

Zo langzaam liep de zomer van 1940 ten einde en de tijd kwam dat de steenfabrieken gingen stoppen. Toen hoorde ik van zoon Jan dat ze bij de graansilo nog wel een arbeider konden gebruiken. En zo kwam ik daar terecht met goedvinden van de steenfabriek. Omdat er al zo veel werklieden uit Groenlo en Lichtenvoorde op de fabrieken in Bocholt te werk waren gesteld, had de Geldersche Tramwegmaatschappij een bus laten lopen van Groenlo naar Bocholt, uiteraard met toestemming van de Duitsers. Zodoende konden we elke dag naar huis.

De grote aanval op Engeland vanuit de lucht, waar Hitler zo over opgeschept had in zijn toespraken, was tot onze grote verwondering nog steeds niet begonnen. De Duitsers hadden lang gezongen: "Wen wir fahren gegen England". Wij goede vaderlanders neurieden er achteraan: "Plomp, plomp..."

Dat waren Duitsers verplicht als ze wilden trouwen. Hij was volgens de naziheren geen volbloed ariër. Hij was wel geen jood, maar het arische ras moest zuiver blijven. Tegen ons, die hij vertrouwen kon, zei hij: “Na deze komt er wel weer een andere tijd. We zullen beiden wel wachten, mijn meisje en ik”. Toen het werk daar gedaan was, zei de werkbaas tegen ons, dat er bericht was gekomen, dat wij ons in Winterswijk moesten melden aan het arbeidsbureau voor werk aan de “Autobahn”. Zo kwam ik dan voor de derde maal in 1940 aan ander werk in Duitsland. Jan kwam terecht in de Noordoostpolder, die inmiddels was drooggelegd. Er konden daar veel werklui gebruikt worden voor het graven van afvoersloten en voor werk aan de Afsluitdijk, die de polder moest afsluiten van de rest van de Zuiderzee ⁵. (...)

Ik had nog maar een paar weken aan de autobaan gewerkt, toen de winter inviel. We waren genooddaakt in de barakken te blijven, omdat de grond te hard bevroren was om er mee te werken. Ik werkte in de buurt van Wezel, dus al een knap eind van Groenlo. In Winterswijk op het arbeidsbureau was ons gezegd hoe laat we in Winterswijk op de markt moesten zijn. Daar werden we dan met een bus van de G.T.M. vervoerd tot de Kruiskapel, dat is een grensovergang in Hemden. Daar werden we overgenomen door Duitse bussen, die ons op het werk zouden brengen. Bij de grens werden we verdeeld in twee groepen. Het bleken weer verschillende aannemers van de autobaan te zijn. Het deel arbeiders bij wie ik in de bus kwam, bleek bestemd te zijn te gaan werken voor een tuindersfirma. De bussen reden vervolgens in de richting van Dinxperlo en Süderwick. Daar, aan de grens kwamen arbeiders uit Ulft, Terborg en meer van die plaatsjes in de Lijmers, ons aantal vergroten. Bij aankomst van onze bus moesten de anderen nog een eind verder. Het bleek een firma te zijn die zand stortte op de autobaan, op dat gedeelte waar de klei reeds was afgegraven. De eerste dag kwamen we niet aan het werk. Daarvoor was het al te laat geworden. De slaapbarakken werden ons aangewezen en de eetbarak, waar we ons middagmaal aan een loket in ontvangst konden nemen. De ruimte achter het loket was het domein van de kok. Dat mocht niemand betreden, behalve de vrouwen die de aardappels schilden en de groenten klaar maakten. We kregen een emmer waar we ‘s nachts een kleine boodschap in konden doen, als het nodig was. Als we van de wc gebruik wilden maken, dan moesten we naar buiten. De emmer moesten we ‘s morgens zelf ledigen in de wc. De slaapbarak werd verwarmd door een grote kachel, die we zelf moesten vullen met kolen. Er was ook nog een soort schuilkelder gemaakt. In de eetbarak konden we ‘s avonds zo lang blijven als we wilden. De volgende morgen werden we in groepen verdeeld voor het werk. Ik werd ingedeeld bij een groepje mensen uit Ulft. We waren met zo’n twaalf man en een Duitse onderbaas. Hij trok met ons naar een veld tegenover het gedeelte waar men de klei nog aan het afgraven was. We hadden ongeveer vijf kilometer gelopen door weiland langs een rij paaltjes. We begrepen wel dat dit de richting van de autobaan zou worden. Toen we aan een bos kwamen, wees hij ons de jonge boompjes en struiken aan die we moesten uitgraven: zo min mogelijk het wortelgestel beschadigen en de klei er niet afkloppen. We hebben daar een paar weken met ons groepje gewerkt. Toen alle jonge boompjes en struiken waren uitgegraven, moest een boer uit de buurt ze met een kar en paard transporteren naar een plek in het weiland, waar ze schuin liggend weer werden ingegraven en met een flinke laag klei bedekt, tegen indrogen.

De breedte van de geplande autoweg was 100 meter rijbanen met een middenstrook van 5 meter, waarin later de door ons uitgegraven boompjes en struiken geplant werden. Aan weerskanten kwamen brede bermen, De krui-planken werden aangelegd van het middenpunt der baan tot aan het punt waar de achterkant der wegberm zou komen. Vervolgens moest de klei er schoon worden afgegraven en gekruid worden naar een grote langwerpige hoop, die later werd afgedekt met dikke graszoden. Die moesten we er eerst afhalen voor we met de klei begonnen. Al dit werk moest met de schop gebeuren. De firma had geen enkele grondmachine voor dit werk. De firma die na ons de baan moest ophogen met zand, had kiepwagens die getrokken werden door een locomotief. Dat zand moest van ver gehaald worden. Vier kilometer van de autobaan verwijderd was een hoge steile heuvel tot aan de top begroeid met dennen. De mensen uit de streek noemden die de Galgenheuvel. Daar zouden vroeger op de top misdadigers zijn opgehangen. We moesten daar de dennen omhakken en naar beneden slepen. Toen we daar aan één kant van de heuvel mee klaar waren, kwamen ze al met grote graafmachines om het zand weg te halen voor het ophogen van de autobaan.

Voor we 's morgens naar ons werk gingen, konden we onze drinkbussen vullen met koffie van gebrande gerst, door de Duitsers malskoffie genoemd. Die werd vóór de oorlog ook al veel gedronken, omdat de echte koffie daar veel duurder was dan bij ons. Toen de vorst bleef aanhouden en ons zaterdagmorgen het weekloon werd uitbetaald, werd ons gezegd maar thuis te blijven tot de dooi weer inviel. We hoefden alleen op zaterdag te komen om 60% van het loon te ontvangen voor vorstverlet. De eerste week dat we daar gewerkt hebben, werden we nog met een Duitse bus tot Hemden gebracht. Verder konden we met de G.T.M. die van Bocholt kwam, naar huis. Na die eerste week waren we op onze fietsen aangewezen om maandags weg en zaterdag naar huis te gaan. Ik weet nog dat de vorst lang heeft aangehouden en dat het lang heeft geduurd voor we weer konden werken. Om de 60 % loon op te halen werden elke week G.T.M. bussen ingezet. De ontbrekende 40 % van het loon werd ons later door de gemeente Groenlo uitbetaald. We hebben daar twee jaar gewerkt. Toen werd het werk plotseling stopgezet, omdat al het materiaal naar het oosten moest. De boeren die de grond hadden moeten afstaan voor autobaan, waren woedend. Ze waren toch al verbitterd over de onteigening van hun grond. Een boer liet ons zien hoe gedupeerd hij was. Hij had zeven hectare aaneengesloten grond gehad van puike klei en daar hadden ze de autobaan midden door getrokken, zodat hij aan beide kanten een smalle strook overhield. We trachtten hem een beetje te sussen en zeiden dat de grond toch wel goed betaald zou zijn, zodat hij elders een stuk even goede grond terug kon kopen. "Geld!" zei hij, "We hebben een stuk papier gekregen waar een bedrag op staat. Eerst moet de Krieg gewonnen worden, voor het bedrag uitbetaald wordt. De Krieg heeft Hitler al verloren. Het leger heeft zich vastgelopen in Rusland, net als vroeger Napoleon. Onze steden worden hoe langer hoe zwaarder gebombardeerd door Engeland en Amerika". We waarschuwden hem nog maar niet al te openlijk zijn grieven te uiten aan Nederlanders, want bij ons lopen ook enkele N.S.B.'ers rond. "Ja", zei hij, "die kennen we al lang. Die komen zo openlijk voor de dag met hun lidmaatschap op hun werkpak. Hier onder de boeren zijn er maar twee die Nazi zijn en die kennen we ook".

In die twee jaren hebben we ook nog in de buurt van Emmerik gewerkt. Het was zoals de boer in het Rijnland gezegd had. Avond na avond en vaak ook overdag lieten hele zwermen vliegende forten - zoals de Amerikaanse bommenwerpers werden genoemd - hun bommenlast op het Ruhrgebied en andere Duitse steden neer. En elke dag besloot Radio Oranje vanuit Londen zijn uitzending: "Weer een dag van bitter lijden, maar eens komt de dag van de bevrijding".

Onze zoon Bernard was al enige tijd als knecht bij Antoon Oostendarp in de omgeving van Vreden. Daar is hij tot bijna het einde van de oorlog gebleven. Els ging werken in Groenlo als hulp in de huishouding en de jongste, Trees, die nog maar een paar jaar van school af was, bleef bij moeder thuis. Zo ongeveer stond het erbij in onze huishouding.

Kort bij onze woning aan een landweg die midden tussen de akkers door liep, had men een grote schijnwerper geplaatst. Overal in de omgeving stonden van die schijnwerpers. 's Avonds en 's nachts als er vliegtuigen in de lucht waren van de geallieerden, trachtte men die in een bundel licht te vangen, zodat ze een gemakkelijk doelwit waren voor het afweergeschut en de Duitse jachtvliegtuigen. Er zijn heel wat vliegtuigen van de geallieerden neergeschoten, maar het zal wel wederzijds zijn geweest.

Ook bommen vielen niet altijd daar waar ze bedoeld waren. De Amerikaanse piloten die hun bommen op Nijmegen gooiden, waren zeker niet goed georiënteerd en de bommen die midden op de dag in Enschede vielen, waren ook voor een andere plaats bestemd. Eenmaal is een vlieger zonder beschoten te zijn in de buurt van Groenlo verongelukt. Het was een stormachtige nacht. Door de dikke jachtsneeuw was er geen zicht. We hoorden de motoren van het vliegtuig zacht doorklinken. Naar het geluid te oordelen moest het heel laag vliegen. Opeens hoorden we niets meer. De volgende dag werd bekend dat er een Engels vliegtuig met drie piloten was neergestort aan de binnenweg van Groenlo naar Aalten. Ter hoogte van de Grotenhuisschans. De piloten waren alle drie dood. Omdat de plek waar het vliegtuig was neergestort, gemeente Lichtenvoorde was, werden ze daar op de algemene begraafplaats ter aarde besteld. (****)

(... Hier volgt een algemeen stuk over de onderdrukking en voedselgebrek tijdens de bezetting)

In de Achterhoek ging men grote stukken weiland scheuren om er aardappelen op te verbouwen. Daar heb ik met nog twee anderen uit Groenlo twee maanden aan gewerkt. Toen de aardappels gepoot waren was dat werk ook weer afgelopen. Daar stonden we dan weer. Met een man of wat bespraken we de zaak eens. We konden ons melden aan het arbeidsbureau, maar dan waren we er zeker van weer in Duitsland te werk gesteld te worden. Wie weet waar we dan bleven. We kwamen tot een plan. Overall werd door burgers gevraagd om brandhout. Kolen werden haast niet meer verstrekt. Men was aangewezen op turf en brandhout. Na de zomermaanden kwam de winter weer. We kwamen overeen

Stobben rooien was zwaar werk. De stobben worden met een verplaatsbare takel uit de grond getrokken en daarna in stukken gehakt. Foto uit dubbel 8 smalfilm van fotograaf Willem Wekking.

om de boeren eens te polsen of ze nog het een of ander werkje hadden op te knappen. De eerste boer waar we geluk hadden was Beuderink in Hupsel. We hadden al gezien dat hij een perceel dennen had gekapt of laten kappen precies aan zijn bouwland grenzend. We gingen naar de boer en vroegen of hij de stobben op dat perceel er niet uit wilde hebben, dan kon hij het stuk mooi aan het bouwland toevoegen. Hij scheen er eerst niet happig op te zijn. Hij dacht natuurlijk dat wij betaald wilden worden voor dat werk en dat waren hem de stobben niet waard. We hielpen hem gauw uit de droom. We zouden de stobben eruit halen, ze aan brandhout slaan en verkopen aan de burgers die om brandhout verlegen zaten. Toen was alles in orde. Nog diezelfde avond kregen we vijf bestellingen. We waren met zijn vijven,

maar na een paar maanden viel er telkens een af, als die werk gevonden had in het grensgebied. Ik bleef op het laatst alleen over en ik bleef doorgaan met karren hout, op kachelmaat gehakt, te verkopen. Ik hoefde de mensen niet meer te vragen. Ze kwamen zelf of gaven de voerman een boodschap mee. En zo heb ik het tot bijna het eind van de oorlog volgehouden, d.w.z. tot de laatste hongervinter voor de grote steden in het westen begon. In de Achterhoek heeft niemand honger geleden.

Ik heb in het begin al geschreven, dat de Eerste Wereldoorlog van 1914 tot 1918 voor het platteland wat voeding betreft veel slechter was. Nu kon de boer net zoveel graan achterhouden als hij wilde en de controleurs hielpen daar wel mee. Zo ging het ook bij de slacht voor eigen gebruik. Ik had zelf geen koren genoeg verbouwd om er iets van betekenis van achter te houden. Ik heb me op een andere manier van koren voorzien. Een boer uit voor-Beltrum kwam bij ons en vroeg me of ik voor hem stobben wilde uitgraven uit een singel die hij bij zijn bouwland wilde voegen. Of ik dan ook de gaten wilde dicht en de grond egaliseren, zodat hij er de ploeg kon inzetten en hij vroeg wat ik er aan verdienen moest. Ik kwam met hem overeen de stobben er gratis uit te halen. Die nam ik mee als brandhout. Voor het egaliseren van de grond vroeg ik 35 cent per uur, het normale loon voor grondwerk toentertijd. Ik wilde dit niet in geld maar in tarwe ontvangen en wel voor de gewone prijs in de zaadhandel. Akkoord. We kregen vier zakken met tarwe thuis, zodat ik de boer niet meer op hoefde om voor zwart geld er wat bij te kopen.

Al vanaf het begin van de bezetting werden Nederlandse arbeiders aangetrokken door Duitse firma's. Zo had zich een uitgebreide smokkelhandel ontwikkeld. Het eerste oorlogsjaar waren er nog genoeg dingen voorradig om mee te smokkelen. Chocola, koffie, en tabak waren geliefde artikelen voor mensen aan de overzijde. En ze betaalden goed. Je liep wel het risico betrap te worden. Ik heb er nooit aan

meegedaan. Wekelijks nam ik een kilo koffie mee. Voor een half kilo moest ik aan de grens belasting betalen. De rest was vrij voor eigen gebruik. Wie dat smokkelen echter eenmaal in zijn bloed heeft zitten, kan het niet meer laten. Het is net als met het stropen van wild.

Toen de oorlog een paar jaar had geduurd en er in de winkels niets meer was te krijgen, richtte de smokkelhandel zich op natuurboter. De boeren leverden niet alle melk meer aan de fabriek, ze karden ook zelf. Het laatste jaar van de bezetting bracht een kilo boter al 40 gulden op. De een of de ander zal wel opmerken dat het toch niet christelijk was wat de boeren deden, maar men moet niet vergeten dat de boeren evenals de arbeiders een zware dobber hadden gehad aan de tien crisisjaren die aan de oorlog vooraf gingen. Vooral de kleine boeren zaten met zware schulden. Oorlog en bezetting zijn abnormale tijden. Zij grepen nu hun kans om zich van hun schulden te ontdoen. Men moet ook bedenken dat alles wat de boeren moesten inleveren, wel bestemd was voor de distributie onder de bevolking, maar dat in werkelijkheid het grootste deel naar Duitsland ging. Dat was zo de tactiek van de bezetter. De boeren in de provincies Gelderland en Overijssel hebben een goede naam gekregen, toen in het westen aan alles gebrek kwam. Talloos waren de vrouwen en meisjes die te voet lange tochten maakten naar de Achterhoek om levensmiddelen te bemachtigen. Hun mannen en broers waren door de bezetter weggevoerd of hier bij boeren ondergedoken. Al die ondergedokenen moesten ook eten en geen enkele vrouw of meisje is door de boeren met lege handen weggestuurd. Op een avond kwam mijn dochter thuis met een vrouw uit Utrecht. Haar fiets was bepakt met levensmiddelen die ze die dag bij boeren had opgescharreld. Ze vroeg voor die nacht onderdak voor haar en haar vijfjarig zoontje. De volgende morgen vroeg ze of ze het kind bij ons mocht laten. Piet heette het kereltje. Het bleef bij ons tot het westen bevrijd was.

(... Hier volgt een beschouwing over de opmars der geallieerden en de spoorwegstaking)

En zo begon de laatste oorlogswinter.

Het geweld van de nazi's werd van dag tot dag groter.

(Endnotes)

- 1 De schrijver bedoelt hiermee de droogschuren voor de gevormde stenen
- 2 Lage klompen zijn witte klompen zonder wreef. Over de wreef zit dan een riempje. Die werden ook wel vrouwenklompen genoemd. Hoge klompen waren eigenlijk de bekende gele klompen met een dikke houten wreef.
- 3 Afgepakt betekent uitgeladen
- 4 Het kan ook zijn dat de schrijver zich vergist. Er was in elk geval een sanatorium met die naam in Bilthoven.
- 5 Waarschijnlijk bedoelt de schrijver hier de dijk van de polder. De afsluitdijk was reeds in 1932 gereed gekomen en de Zuiderzee heette reeds IJsselmeer.

Excursie naar de DRU

Door Arnold Pluimers

Zaterdag 16 juni 2012 hebben de verenigingen voor oudheidkunde uit Lichtenvoorde en Zieuwent een bezoek gebracht aan de voormalige ijzersmelterij en ijzergieterij van Diepenbrock en Reigers te Ulft. De beide heren, afkomstig uit Bocholt en gelieerd aan de Krupp familie, namen in 1774 de in 1754 door de Graaf van Bergh gestarte onderneming over, die in 2003 haar deuren definitief sloot.

De excursie omvatte drie onderdelen: 1. de expositie 'IJzer in de regio', 2. de film 'Symphonie van vuur en ijzer', 3. een rondgang over het terrein en bezichtiging van het oude portiersgebouw.

De basis van deze industrie is ijzeroer, dat ongeveer 20.000 jaar geleden, na de laatste ijstijd, is ontstaan. Het ijzeroer is opgeslagen in ijzeroerbanken die vrij ondoordringbaar zijn. De bovenliggende grond is in de winter vaak erg nat en zomers vaak te droog. De banken liggen vrijwel nooit horizontaal, maar vaak hellend. Aan de laagste randen loopt water af dat de ijzer- bestanddelen meeneemt die daarna aan de lucht oxideren en de bruine kleur geven aan beekjes in onze regio.

De banken variëren in dikte van 10 tot 70 cm. De oer kan zich ook presenteren als 'klapperstenen', dat zijn ronde ballen van oer met daarin een kern van klei, die rammelt als de bal wordt geschud. Deze klapperstenen werden veel in het Montferland gevonden en die berg van ijzer heeft daar dus duidelijk zijn naam aan te danken.

Voor de eerste bewerking van ijzer moeten we terug naar de ijzertijd die van ongeveer 800 v. Chr. tot 50 v. Chr. duurde. Er werd een stapel gebouwd van houtskool en ijzeroer die werd omgeven door een lemen afwerklaag. Als de houtskool goed op temperatuur is en dat betekent rond de 800 gr. C. dan smelt het zand en dat kan via een uitloop worden afgetapt. Er blijft dan een zacht soort ijzer over dat met hernieuwde verwarming en hameren tot bruikbaar ijzer wordt omgezet.

Het duurde tot de 17e, 18e eeuw voordat men grotere smeltovens bouwde die weliswaar uitgingen van hetzelfde opbouwprincipe van de brandstapel maar de beluchting gebeurde met grote blaasbalgen die aangedreven werden door waterkracht, hetgeen de interne temperatuur in de oven veel hoger opvoerde, ongeveer 1400 gr. C., waardoor ook het ijzer in de oer smolt. Daarmee was het gietijzer geboren.

Een ijzerkwaliteit die veel harder was dan het ijzer dat voorheen werd gewonnen.

Van beide besproken fabricagesystemen staat een voorbeeld op schaal in het museum.

Tijdens de rondgang werd gedemonstreerd hoe de mallen gemaakt werden voor de gietstukken. Bijzonder was de truc die men bedacht heeft voor het verschil in volume van vloeibaar en gestold ijzer. Dit verschil is 1 % en daartoe werd voor het inmeten een duimstok van 101 cm in 100 gelijke delen verdeeld. Hoewel het woord toen nog niet was uitgevonden, kunnen we hier misschien wel spreken van toegepaste nanometrie. Vanzelfsprekend werden de producten die in de loop der jaren uit Ulft vertrokken bezichtigd, van kanonskogels, hardplaten, brievenbussen, haarden, kachels tot de bekendste producten: de DRU-pannen.

Beeld van de ijzergieter. Een geschenk van het personeel van de DRU.

Foto: Arnold Pluimers

Aandachtig gehoor tijdens de rondleiding door het voormalige fabriekscomplex, nu museum. Foto: Theo Withag

Alle genoemde zaken werden op een andere manier aanschouwelijk gemaakt in de ongeveer 60 jaar oude film ‘Symphonie van vuur en ijzer’.

In het voormalige portiersgebouw zijn de bibliotheek, de VVV, een theater en een popmuziekzaal gevestigd, alsmede een grand-café restaurant.

Hoewel er in Ulfst duidelijke verschillen van mening bestaan over de financiering, zijn wij de mening toegedaan dat het goed is dat er een stuk indrukwekkend industrieel erfgoed bewaard is gebleven door andere functies aan gebouwen toe te kennen.

Rectificatie.

De heer G. Wessels uit Mechelen maakte de redactie attent op een onjuistheid in het artikel “Memoires van oud-Lichtenvoordenaar, W.H.Schutte” in nr. 64. In het artikel wordt de naam “Oliessler” verkeerd geschreven. De juiste spelling is met “ij” dus “Olijslager”.

VOORNAAMEN	GESLACHTSNAAM	VOORNAMEN	GESLACHT	VERKEERING	DESGOORTE	PLAATSE VAN DESGOORTE	VERKEERINGEN
1	Olijslager	Roosje	1871	1871	1871	1871	1871
2	1871	1871	1871	1871	1871	1871	1871
3	1871	1871	1871	1871	1871	1871	1871
4	1871	1871	1871	1871	1871	1871	1871
5	1871	1871	1871	1871	1871	1871	1871

De bodem als geschiedenisboek

**'Grondwerk' door de AWL
1990 – 2008**

Door Godfried Nijs

De redactie van dit blad vond het eens tijd worden voor een uitgebreid overzicht van alle activiteiten die de AWL in een welhaast twintigtal jaren heeft verricht. Boeiend werk, met meestal boeiende, onverwachte resultaten, met gereedschap, variërend van... tandenborstel tot graafmachine!

De Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde, afgekort AWL, is een onderdeel van de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde. Niet lang na de oprichting van de vereniging werd voorzichtig een bescheiden archeologisch werkgroepje ingesteld dat terstond voortvarend aan het werk ging. Daar het aan deskundigheid ontbrak ging dit nieuwe onderdeel van de vereniging al snel een sluimerend bestaan leiden. Pas in 1990 werd de club als Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde (AWL) nieuw leven ingeblazen. En telkens als zich ergens de gelegenheid voordeed - het maaiveld of een bouwput open lag - dook de werkgroep laaiend enthousiast de bodem in. Weer of geen weer, mogen we er wel aan toevoegen, want het moge duidelijk zijn dat er best ook wel kou is geleden soms. Het werk voltrok zich uiteraard altijd in goed overleg met de provinciaal archeoloog, de gemeente en de eigenaar van de te onderzoeken locatie. De vondsten, gedaan tijdens al deze activiteiten, zijn in beheer bij de AWL. De opgravingsresuaten werden gepubliceerd in de Lichte voorde en van de activiteiten in Harreveld verschenen de boeken 'Harreveld doorgrond' en 'Opnieuw de grond in'.

De totstandkoming van 'Malta' in 2005, werd min of meer de doodsteek van het actieve graversgilde. Uit het Verdrag van Malta, een Europese overeenkomst, vloeide onder andere voort dat archeologische opgravingen voortaan (vrijwel) alleen door professionele bedrijven dienen te worden uitgevoerd. Vanaf dat moment hebben de werkzaamheden van de AWL zich beperkt tot assisteren bij een aantal van dergelijke bodemonderzoeken. Wel wordt, tot op de dag van vandaag, de AWL geraadpleegd wanneer het over ons bodemarchief gaat.

Hieronder geven we eerst een chronologische opsomming van de opgravingslocaties met de jaartallen van actie. Daarna volgt een toelichting op elk van de genoemde activiteiten per locatie.

1. **Opgraving gracht Richtershagen (1990)**
2. **Opgraving havezate Tongerlo I (1990)**
3. **Opgraving gracht Rentenierstraat 4 (1991)**
4. **Opgraving 'Harreveld doorgrond', de opgraving 1992-1994**
5. **Opgraving gracht Engelbarts (1993)**
6. **Opgraving Harreveld doorgrond – vervolg - beschoeiing en gracht (1994)**
7. **Opgraving Johanneskerk II (1994)**
8. **Opgraving havezate Harreveld; 'Opnieuw de grond in' (1996)**
9. **Opgraving gracht Ganzenmarkt Lichtenvoorde (1997)**
10. **Opgraving D'n Inscheter (1999)**
11. **Opgraving Patronaatsstraat Lichtenvoorde (2003)**
12. **Opgraving gracht Korte Rapenburgsestraat (2005)**
13. **Archeologische begeleiding aanleg fundering consistorie Johanneskerk (2008)**

1. Opgraving gracht Richtershagen (1990)

Voorafgaand aan de bouw van het complex Richtershagen in het centrum van Lichtenvoorde is een gedeelte van de gracht die om het kasteel heeft gelegen opgegraven. De vondsten konden alleen uit de bovenlagen geborgen worden en stammen vooral uit de 18e en 19e eeuw.

2. Opgraving Tongerlo I (1990)

Havezate Tongerlo - beknopt historisch overzicht -

Het huis en goed Tongerlo wordt voor het eerst genoemd in het jaar 1399. Het is dan tienden verschuldigd aan de Heren van Steinfurt. Van 1421 tot 1485 is Tongerlo als leengoed van Steinfurt in bezit van het geslacht Diepenbrock.

In de tweede helft van de 16e eeuw komt het goed door aankoop in bezit van de adellijke familie De Rode. Men neemt aan dat Bernt de Rode de boerenwoning vervangen heeft door een aanzienlijker huis. Het schijnt dat huize Tongerlo in deze tijd een aantal malen geplunderd is. In 1907 wordt het goed bij openbare verkoop verkocht aan verschillende personen. Op de plaats van de oude havezate verrijst een nieuwe boerderij die bewoond werd door de familie H. Smees.

Thans woont hier de familie E. Wamelink, die ons alle gelegenheid en ruimte gaf om nog meer over Tongerlo aan de weet te komen, door middel van opgravingen.

Havezate Tongerlo - aan de hand van opgravingen -

Opgraving I "Voortuin" 1972

Toen de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde in 1971 werd opgericht, was er al snel ook een Werkgroep Archeologie actief. Door deze werkgroep is in 1972 een opgraving verricht in de voortuin van de huidige boerderij.

Om de bevindingen van deze opgraving te achterhalen, is contact opgenomen met dhr. H. Eekelder, woonachtig in Aalten en een van de initiatiefnemers van de voorloper van de huidige archeologische werkgroep. Helaas zijn er geen tekeningen of foto's van deze opgraving voorhanden. De plaats van de opgravingsput kan daarom alleen maar bij benadering worden aangegeven. Van belang is dat bij de graafwerkzaamheden brugpalen zijn aangetroffen. De vondsten, gedaan bij deze opgraving, zijn wel bewaard gebleven, zodat we aan de hand hiervan toch iets over de gracht te weten komen. Dhr. Eekelder stelde de vondsten spontaan ter beschikking van de AWL.

De vondsten

De oudste vondsten zijn scherven afkomstig van blauwgrijs aardewerk en steengoed scherven. Hierbij zijn fragmenten die afkomstig zijn uit Siegburg. Dit productiecentrum kende zijn hoogtepunt in de 14e/15e eeuw. Het grootste aantal scherven dat werd aangetroffen behoort tot het roodbakken aardewerk. Een aantal konden aan grappen worden toegeschreven (kookpotten op drie pootjes). Sommige fragmenten zijn voorzien van gele slibversiering of groen (koper)glazuur. Hiervan zijn een aantal scherven afkomstig van het Wanfried aardewerk. Wanfried a.d. Werra is een pottenbakkerscentrum in Nederhessen dat zijn bloeitijd kende in de periode van ± 1590 tot 1625. Een van de leukste vondsten zijn wel de fragmenten van een groen geglazuurde grape van witbakkende klei. Een aantal scherven kon aan elkaar worden geplakt. Een vergelijkbaar exemplaar is gevonden in de binnenstad van Deventer en wordt gedateerd op de eerste helft van de 17e eeuw. Naast een fragment van een vensterruit bevond zich onder de vondsten de bodem van een drinkglas. Verder werden er kleipijpen gevonden. Kleipijpen zijn van belang omdat ze vaak redelijk goed te dateren zijn. Het leeuwendeel van de pijpen kwam uit Gouda. Aan de vorm van de pijpenkop (ketel) kan de ouderdom globaal worden afgelezen. Hierbij geldt: hoe kleiner de ketel hoe ouder de pijp. In het begin van de 17e eeuw was tabak nog een luxe artikel en erg duur. Naarmate de tabak goedkoper werd 'groeide' de pijpenkop. Daarnaast voorzagen een groot aantal Goudse pijpenmakers hun producten van een klein stempeltje, het hielmerk. Dit zijn vaak figuurtjes, cijfers of initialen. Met name de initiaalmerken

zijn interessant omdat hierbij vaak de naam van de maker te achterhalen is. Onder de pijpenkopjes bevonden zich de oudste exemplaren (zg. soldatenpijpjes). Ze zijn te dateren in het begin van de 17e eeuw toen de VOC voor het eerst tabak van overzee naar de Nederlanden bracht. De andere pijpjes stammen uit de 17e en 18e eeuw.

*Opgraving Tongerlo 'Oostelijke gracht', 20 oktober 1990.
De foto's bij dit artikel zijn uit de collectie van G. Nijs.*

Opgraving II "Oostelijke gracht"

Door de bouw van een nieuwe kuikenschuur kon de AWL voor het eerst echt in actie komen. Uit grondboringen - al eerder uitgevoerd - bleek dat op de plek waar de nieuwe schuur gepland was de gracht om de havezate Tongerlo moet hebben gelopen. Van dhr. Wamelink kregen we toestemming om de gracht door middel van een opgraving te onderzoeken. Het doel van de opgraving was het in kaart brengen van de gracht en eventueel dateren van de grondlagen aan de hand van de vondsten. Naar aanleiding van de boringen werd er een put van 12 meter lang en 2 meter breed uitgezet. Deze put werd 1.50 meter diep uitgegraven. We troffen allerlei sliblagen aan. Daaronder bevond zich de bodem: een ongeveer 20 cm. dikke zwarte laag. In deze laag bevonden zich de resten van de begroeiing riet e.d., takken, eikels en hazelnoten. De vondsten werden ingemeten om later in het profiel ingetekend te worden. Er is geen beschoeiing van de gracht aangetroffen.

De vondsten

Er zijn erg weinig vondsten gedaan. Uit de meer dan 30 kubieke meter zand die we verzet hebben zijn in totaal maar 21 aardewerkscherven gevonden. De meest complete vondst is een groot gedeelte van een braadpan. De pan kwam uit de bovenste lagen en wordt gedateerd in de 18e/19e eeuw. Verder kan er helaas weinig gezegd worden van de vondsten wat datering betreft. De enige scherf die in deze nog van belang is en uit de bodemlaag komt, is een scherf Siegburgaardewerk, die in de 14e/15e eeuw thuishoort.

Conclusie

De gracht is veel beter in beeld gekomen. Er is sprake van een behoorlijk brede gracht. De gracht is niet beschoeid. Dit betekent dat de gracht sneller zal verlanden. Door het ontbreken van een beschoeiing zal de wal namelijk sneller afkalven. Het dateren van de gracht aan de hand van de vondsten is erg moeilijk. De gracht zal rond de 14e/15e eeuw wel in gebruik zijn geweest, maar dat is een gevaarlijke veronderstelling aan de hand van één scherf. Gezien de schervenconcentratie (of juist het ontbreken hiervan) mogen we ervan uitgaan dat we niet gegraven hebben in dat gedeelte van de gracht waar bv. een brug gelegen heeft, in de nabijheid van de keuken of bij de afvoer van het secreet (toilet).

Opgraving III “Fundering oostelijk gebouw”

Tijdens het graven van een sleuf voor de gasleiding naar de nieuwe kuikenshuur, stuitte dhr. Wamelink op muurresten. De AWL kreeg toestemming de funderingen verder te onderzoeken.

Tijdens de sloop van de oude kuikenshuur is een gedeelte van deze funderingen al aangetroffen en in kaart gebracht. Deze muurresten en de nu gevonden fundering blijken tot één bouwwerk te behoren. Het muurwerk werd niet op alle plaatsen aangetroffen. Op deze plekken troffen we echter wel de funderingssleuf en een duidelijk puinspoor aan. We mogen aannemen dat het muurwerk hier wel aanwezig was, maar tijdens de sloop volledig is weggebroken.

In de funderingssleuf ontdekten we op een bepaalde plaats een grote schervenconcentratie. Omdat deze scherven in hun context iets kunnen zeggen over de tijd waarin het gebouw werd gebouwd, is deze schervophoping nauwkeurig opgegraven.

Onder de funderingslaag is een 35 cm. dikke zwarte laag aangetroffen. Daaronder bevindt zich de schone grond.

De vondsten uit de funderingslaag

De vondsten bestaan voornamelijk uit aardewerkscherven, glasscherven en fragmenten van kleipijpen. Er zijn scherven van ongeveer vijf wijnflessen gevonden. Eén wijnfles kon uit 14 fragmenten weer voor het grootste deel worden samengesteld. Qua vorm kan deze fles globaal in de periode 1675 tot 1750 geplaatst worden.

Van het aardewerk valt vooral een groot gedeelte van een mineraalwaterkruik op. De kruik is voorzien van een stempel dat waarschijnlijk afkomstig is van de Keurvorstelijke regering van Trier. Ook werden fragmenten van een Delfts blauw bord aangetroffen. Het bord stamt uit de 18e eeuw toen het Delfts blauw massagoed werd.

In totaal zijn er 10 pijpenkopjes gevonden. Qua vorm zijn ze zonder uitzondering in de 18e eeuw te plaatsen. Van 9 pijpenkopjes is het hielmerk bewaard gebleven. Een aantal van deze merken zijn enkele eeuwen in gebruik gebleven en zijn voor de datering van de funderingslaag dus van minder belang.

De vondsten uit de onderste zwarte laag

Hierin bevonden zich de oudste scherven die we, tot nu toe, op Tongerlo gevonden hebben. Het materiaal dat we uit deze laag geborgen hebben is ter determinatie overgegeven aan de provinciaal archeoloog van Gelderland, drs. R.S. Hulst. Dit met name omdat het vermoeden bestond dat zich onder de vondsten kogelpotscherven bevonden. Om zeker te gaan en voor de andere vondsten uit deze laag een betrouwbare datering te krijgen hebben we drs. Hulst om zijn mening gevraagd.

Het merendeel van de scherven behoort tot het blauw-grijze aardewerk. Dit aardewerk werd vooral geproduceerd in de 13e tot en met de 15e eeuw. De door ons gevonden scherven horen in de 15e eeuw thuis. Vier scherven behoren inderdaad tot het kogelpot aardewerk. Dit zijn kogelronde potten zonder poten die zo in de as van het haardvuur werden gezet. Deze scherven kunnen worden gedateerd in de 12e eeuw. In deze laag bevonden zich ook een aantal fragmenten steengoed. Hun datering ligt in het eind van de 14e eeuw en het begin van de 15e eeuw. Ten slotte moet nog een scherf van pijpjarde genoemd worden. Dit materiaal werd vooral in de 14e en 15e eeuw gebruikt voor het maken van heiligenbeeldjes.

Conclusie

De onderste zwarte laag kan aangemerkt worden als de eerste bewoningslaag van Tongerlo. De vondsten uit deze laag gaan naar alle waarschijnlijkheid terug tot de 12e eeuw. Dat is ver voor het moment dat de naam Tongerlo voor het eerst in de archieven opduikt (eind 14e eeuw). Het is twijfelachtig of er sprake is van een continue bewoning op Tongerlo in deze vroegste periode. In het vondstcomplex ontbreekt namelijk materiaal uit de 13e en een groot deel van de 14e eeuw.

De erboven liggende funderingssleuf geeft een heel ander beeld. Door middel van de vondsten in deze laag kan vrij nauwkeurig de tijd van de bouw bepaald worden. Het schervenmateriaal hoort thuis in de periode van eind 17e eeuw tot de eerste helft van de 18e eeuw. Door hierbij de datering van de kleipijpen te betrekken kan de bouw, bij benadering, geplaatst worden in de periode van 1730 tot 1750. In deze tijd was Arnholt Wentholt eigenaar van Tongerlo. Over de aard en functie van het door de AWL opgegraven gebouw is helaas (nog) niets te zeggen.

In totaal zijn er drie opgravingen uitgevoerd op de plaats waar zich vroeger de havezate Tongerlo bevond. Voor deze activiteiten was Tongerlo alleen bekend uit het archief en van kaarten. Een aantal namen, plaatsen en gebeurtenissen zijn op deze manier aan ons overgeleverd.

De archeologie probeert deze droge feiten te verlevendigen en, wanneer mogelijk, de geschiedenis uit te breiden. Van vragen als “Wat moeten we ons bij het oude Tongerlo voorstellen?” en “Vanaf wanneer en hoe leefden de mensen hier?” is nu een tipje van de sluier opgelicht. Toch blijven er nog veel vragen open of niet voldoende beantwoord.

Het lijkt ons van groot belang bouwactiviteiten in dit gebied, ook in de toekomst, nauwlettend te volgen.

Veel antwoorden liggen waarschijnlijk nog onder de grond.

Literatuur: Nijls, G., Tongerlo - Historisch, cartografisch en archeologisch gezien, in de Lichte voorde, nr. 23, pag. 5

3. Opgraving Rentenierstraat 4 (1991)

Op het kadastrale minuutplan van 1829 is nog een doodlopend deel van een gracht te herkennen. Het idee bestond dat deze gracht ooit de nederzetting Lichtenvoorde omsloten heeft. Het bewijs hiervoor werd gevonden in 1991 tijdens de opgraving aan de Rentenierstraat 4. Hier werd een beschoeiing

gevonden die aansloot op de gracht, aangegeven op het kadastrale minuutplan.

De aangetroffen resten van de beschoeiing van de gracht

De bronzen grape in situ

Uit de grachtbodem kwam een grote bronzen grape. De kookpot moet rond 1600 in de gracht zijn beland. Volgens de heer R. Meijers (ROB) dateert de grape uit de periode 1500-1550. Het is zonder twijfel de meest bijzondere vondst uit de geschiedenis van de AWL.

Uit de gracht kwamen fragmenten van een steengoedkan met applique (kleistempel) tevoorschijn. Uit archiefonderzoek blijkt dat het wapen op het stempel toe te wijzen is aan Merten Mennicken, uit een bekend Raerens pottenbakkersgeslacht. De

kan is helaas niet gedateerd. Op andere, wel gedateerde kannen, is dezelfde applique gebruikt. Aan de hand hiervan mag aangenomen worden dat deze vondst in de periode 1600-1610 thuishoort.

In put 2 werd een grote concentratie scherven van slibversierde schotels gevonden. Op een oppervlakte van een paar vierkante meters werden de scherven van tenminste 42 (MAE) van dergelijke schotels aangetroffen.

Literatuur: Nijs, G., Opgraving Rentenierstraat 4, in de Lichte voorde, nr. 24, pag. 13

4. Opgraving 'Harreveld doorgrond', de opgraving 1992-1994

Wanneer in december 1991 bekend wordt dat het oude internaat in Harreveld gesloopt zal worden

om plaats te maken voor nieuwbouw is dat voor de AWL reden genoeg om contact op te nemen met de grondeigenaar. Zoals bekend heeft ergens binnen de grachten de havezate Harreveld gelegen. Veel is er al bekend over de bewoners uit de archieven en de boeken. Maar over

Het vrijleggen en inmeten van de traptoren van het poortgebouw in volle gang

het kasteeltje, de exacte ligging en de omvang is nagenoeg niets bekend. Al gauw werd duidelijk dat de sloop van het internaat en de geplande nieuwbouw een grote verstoring en vernietiging van het bodemarchief tot gevolg zouden hebben. De laatste kans om ooit nog iets aan de weet te komen over de havezate deed zich nu voor. De Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde vroeg toestemming aan de Frentrop Stichting, de grondeigenaar, voor het doen van archeologische waarnemingen voor en tijdens de bouw. De toestemming werd verleend, evenals de toestemming van de provinciaal archeoloog.

De sloop van het internaat te Harreveld in volle gang

Op een kaart uit omstreeks 1650, gemaakt door landmeter Jan van Lindt, staat het kasteeltje vrij gedetailleerd afgebeeld. Vanaf het voorterrein kan het eigenlijke kasteeltje bereikt worden via een poort. Op deze kaart bezit de poort aan de zuidelijke zijde een toren. Naar aanleiding van dit gegeven vroegen we aan de aannemer om aan die kant van de al aangetroffen funderingen van de poort wat grond voor ons te verzetten. Daar zat inderdaad een rond lopend stuk muurwerk aan de poort vast: zonder twijfel de fundering van een toren!

Tijdens de sloop van het internaat is de werkgroep in de gelegenheid gesteld de gracht en eventueel muurwerk van de havezate in zes verschillende opgravingsputten te onderzoeken. Ook tijdens het uitgraven van de put voor de nieuwbouw konden nog vele aanvullende gegevens over de havezate worden vastgelegd.

Harreveld in de grond; de vondsten

De vondsten die tijdens de opgraving in Harreveld gedaan zijn, komen voor het overgrote deel uit de gracht. De gracht werd door de bewoners van de havezate kennelijk als vuilnisbak gebruikt. Er werd vroeger niets weggegooid wat nog enigszins bruikbaar was. Het komt dan ook maar zelden voor dat er iets gevonden wordt dat onbeschadigd of ongebroken is. Wanneer dat wel het geval is, is het voorwerp meestal 'per ongeluk' in de gracht terechtgekomen.

Mineraalwaterkruiken uit de Harreveldse gracht

Dit oude afval, dat in vroeger eeuwen dus als waardeloos werd beschouwd, gunde ons nu een blik in het verleden. Dat verleden wordt daardoor in letterlijke zin tastbaar.

Mineraalwaterkruiken zijn hoge, gedraaide kruiken, voorzien van een hooggeplaatst oor, die meestal bronwater uit Duitsland bevatten. Ook op de havezate Harreveld zijn nogal wat liters mineraalwater genuttigd. Van de grijze kruiken zijn uit de gracht maar een paar voorbeelden naar boven gekomen. Op één ervan zijn de letters “CA” aangebracht en ingeschilderd met kobaltblauw. Het zijn de initialen van Clemens August, “Fürstbischof” van Keulen en Munster in de periode van 1723 tot 1761. Vanzelfsprekend is de kruik in deze tijd vervaardigd. Het grootste gedeelte van de gevonden mineraalwaterkruiken behoort tot het cilindrische type. De meeste hiervan zijn afkomstig uit Selters bij Weilburg in de buurt van Trier. Ook worden veel fragmenten van mineraalwaterkruiken gevonden met als blindstempel de initialen “MF”. Hoewel er toch een aanzienlijk aantal van deze stempels uit de gracht tevoorschijn is gekomen, is dit stempel niet in de literatuur gevonden.

Tenslotte vonden we in put 5L de bovenkant van een mineraalwaterkruik met als stempel de klimmende leeuw van het “HERZOGTHUM ORANIEN NASSAU”.

Vanwege de geringe afstand tot Harreveld is het niet verwonderlijk dat vrij veel van het gevonden steengoed uit het in Nederland vrijwel onbekende productiecentrum Stadtlohn-Vreden stamt. Het steengoed kenmerkt zich door een gele tot lichtbruine of een grijze kleur. Het grijze steengoed is gedecoreerd met kobaltblauw waardoor het te verwarren is met producten uit het Westerwald. Vroeg 18e-eeuwse voorbeelden hiervan zijn echter zeer spaarzaam van loodglazuur voorzien terwijl de latere exemplaren opvallen door de bruine spikkels (ijzer) die zich in het glazuur bevinden.

Veel van het in Nederland gevonden roodbakkerd aardewerk is uit het Duitse Rijnland afkomstig. Voor deze opgraving is echter het Duitse stadje Ochtrup, ten oosten van Enschede, van belang. Dit productiecentrum van rode waar beleefde in de 18e eeuw en de eerste helft van de 19e eeuw een bloeiperiode. Het slibversierde aardewerk van deze pottenbakkers is, in vergelijking met de producten van hun Nederrijnse collega's, wat minder verfijnd. ‘Ochtruper Irdeware’ werd al vanaf het begin van de 17e eeuw naar Nederland uitgevoerd. Voorbeelden uit Nederlandse bodem zijn onder andere bekend uit Arnhem, Zutphen en Zwolle. Vanwege de relatief geringe afstand tot Harreveld is het niet verwonderlijk dat een flink deel van het roodbakkerd aardewerk uit Ochtrup afkomstig is.

De porseleinfabricage is eeuwenlang een goed bewaard Chinees geheim gebleven. Toen de bestanddelen eenmaal bekend waren, kon dit porselein nog niet in Europa gemaakt worden, omdat hier de grondstoffen niet voorhanden waren. Het speciale glazuur en het bakproces zorgen ervoor dat er geen verschil te zien is tussen de scherf en het glazuur. De meeste voorwerpen zijn voorzien van een kobaltblauwe decoratie.

Porselein uit de Harreveldse gracht

Ook op de havezate Harreveld werd thee gedronken uit porselein dat van de andere kant van de wereld afkomstig is. Theedrinken werd erg populair aan het einde van de 17e eeuw. Er wordt trouwens beweerd dat de kommetjes ook vaak gebruikt werden voor een sterkere drank: jenever. Er wordt over het algemeen

aangenomen dat gedurende de 18e eeuw porselein door alle klassen gebruikt wordt. Of dit ook voor de Achterhoek in die tijd geldt mag betwijfeld worden, gezien het geringe percentage porselein uit de Harreveldse gracht. Uit deze periode ontbreekt het porselein vrijwel geheel bij andere opgravingen.

Creamwarebord in situ

Uit de bovenlagen van de gracht van de havezate kwam vrij veel creamware te voorschijn. Als datering geldt de periode 1775 tot 1800 (toen werd de gracht gedempt). Het is de tijd dat dit Engelse aardewerk alleen nog weggelegd is voor de welgestelden. Opzienbarend is in dit geval het aantreffen van vier verschillende vormen van één en hetzelfde servies te noemen. Hoewel de onderdelen niet gemerkt zijn, gaat het hoogstwaarschijnlijk om Wedgwood producten. Door deze firma wordt het tegenwoordig nog steeds in dezelfde vorm op de markt gebracht (Wedgwood Queens's Ware-Queen's Shape). Het servies stamt ongetwijfeld uit het bezit van de freule Van Dorth, die in die periode de havezate bewoonde. Zij werd in 1799 door de Fransen vanwege haar felle Oranje-gezindheid gefusilleerd. In de gracht voor de poort werd

De muil in situ

een enorme vondstconcentratie aangetroffen. De stam van een roemer (wijn glas) was intact gebleven. Van de cuppa werden een aantal kleine scherfjes gevonden, waarna besloten werd de omliggende grond te zeven. Uit de 35 scherfjes die op deze manier nog gevonden werden, kon vrijwel de hele cuppa in elkaar gezet worden.

Het gaat om een laat type roemer, met een gesloten cuppa. De oudere typen hebben een open verbinding met de stam, de zogenaamde 'doorlopers'. De Harreveldse roemer hoort thuis in de periode 1750-1800.

Door het zure, zuurstofarme en altijd natte milieu in de grachtbodem zijn ook vergankelijke materialen bewaard gebleven. Naast hout en wat textiel gaat het hierbij vooral om leer. Zo konden drie schoentypen achterhaald worden. Eén daarvan was deze muil uit het begin van de 18e eeuw.

Literatuur

Nijs, G. en H. Manschot-Tijdink, Harreveld doorgrond, historisch-archeologisch onderzoek naar een oude haevezaete, Doetinchem 1994. Nijs, G., Archeologie in Harreveld, in de Lichte voorde, nr. 26, pag. 20

5. Opgraving gracht Engelbarts (1993)

In de bouwput, gegraven t.b.v. de uitbreiding van de zaak van Radio Engelbarts aan de Korte Rapenburgsestraat (nu nr. 5^e: Goud inkoop Lichtenvoorde), werd de nederzettinggracht aangetroffen. Hoewel vlak bij de locatie van de stadspoort gelegen zijn van de poort geen sporen aangetroffen. Ook zijn geen resten van een beschoeiing aangetroffen. De aardewerkvondsten stammen uit de 15e tot de 19e eeuw. In de poort is in de 19e eeuw een school (het Schoolhuijs) gevestigd geweest. De lemen knikkers die uit de gracht tevoorschijn kwamen hebben hier wellicht iets mee te maken. Verder is een tinnen lepel als vondst vermeldenswaard. Datering eerste helft 17e eeuw.

6. Harreveld doorgrond - vervolg - beschoeiing en gracht voorhof havezate (1994)

Vlak voor de opening van justitiële behandelingsrichting 't Anker in Harreveld werd in september 1994 de beschoeiing van de gracht vernieuwd. Daarnaast werd de brug, die voorheen toegang gaf tot het internaat, afgebroken en de gracht ter plekke verbreed. Deze werkzaamheden werden met belangstelling gevolgd door de Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde.

In de periode 1992-1993 zijn op het terrein door de AWL uitgebreide opgravingen uitgevoerd, waardoor we ons nu een beeld kunnen vormen van de havezate Harreveld. De puzzel is echter verre van compleet. Daarom wordt elke kans om meer informatie op te doen met beide handen aangegrepen. Met name in de buurt van de brug zouden de restanten te vinden moeten zijn van de poort die eens toegang gaf tot het voorterrein van de havezate. Naar deze poort is in de herfst van 1992 onderzoek gedaan. De gegraven proefsleuven leverden toen echter niets meer op dan een dikke puinlaag.

Als voorbereiding voor de aanleg van de nieuwe beschoeiing werd een gedeelte van de gracht afgedamd en drooggepompt. Na de sloop van de brug werd begonnen met het verbreden van de gracht. Hierbij werden gedeelten van de oude beschoeiing van de havezate aangetroffen en ingemeten. Een groot aantal palen en planken waren door de graafmachines op de wal terechtgekomen. Slechts vier beschoeiingspalen van de voorhof stonden nog op hun originele plaats. Toch kon aan de hand van deze palen de loop van de beschoeiing worden achterhaald.

Resten van de toegangspoort werden ook bij dit onderzoek niet aangetroffen. We mogen aannemen dat men bij de sloop zeer rigoureuus te werk is gegaan en dat de poort tot in de grond geslecht is.

De vondsten

Over een breedte van enkele tientallen meters komt tussen de te vervangen beschoeiing en die van de voorhof de grachtbodem van de havezate aan de oppervlakte. Vanwege de beperkte tijd zijn er tijdens het onderzoek maar enkele vondsten gedaan. Een handgeknepen voet van een steengoed kan uit het Duitse Siegburg kan in het midden van de 15e eeuw gedateerd worden. Een dergelijke kan kwam ook aan het daglicht in put 3. Uit deze put kwamen opvallend veel vondsten uit de beginperiode van de havezate. Het zou kunnen zijn dat hier in de buurt de oorsprong van de havezate gezocht moet worden, maar dan met een beperktere omvang. Deze vondst uit de gracht bij het voorhof onderschrijft deze theorie echter niet: de gracht was hier blijkbaar al in de eerste helft van de 15e eeuw aangelegd. Dat betekent dat het grondplan al vanaf de begintijd hetzelfde is zoals Jan van Lindt de havezate weergaf op een kaart uit het midden van de 17e eeuw.

Naast een wandfragment van een Westerwald bierpul uit de 17e eeuw komen de fragmenten van twee grappen uit de gracht tevoorschijn. Dit zijn kookpotjes op drie pootjes. Dergelijke grappen zijn eerder op het terrein gevonden: uit put 4 en 5M kwamen vergelijkbare voorbeelden die alleen in formaat van elkaar verschillen. De nu aangetroffen fragmenten zijn van een nog een slag kleinere grape, zodat inmiddels drie verschillende formaten bekend zijn. De herkomst moet in het Duitse Ochtrup gezocht worden.

Ook uit Ochtrup is de spiegel (het middendeel) van een bord van roodbakkend aardewerk. Deze borden werden vaak voor de sier gebruikt. Het bord, waarvan alleen een fragment bewaard is gebleven, heeft waarschijnlijk ooit een wand gesierd. Hiertoe zijn op vrij brute wijze met een spijker twee gaatjes door de spiegel van het bord geslagen. Met behulp van een touwtje was het daardoor op te hangen. Als datering geldt de eerste helft van de 18e eeuw.

Uit de gracht komt ten slotte het blad van een eikenhouten schop tevoorschijn. Gebruiksvoorwerpen van hout kwamen in het huishouden van vroeger veelvuldig voor. Toch behoren houten voorwerpen bij opgravingen tot de zeldzame vondsten. Afgedankt hout verdween in de kachel en wanneer het al in de grond kwam was het binnen de kortste keren verrot. Alleen onder speciale omstandigheden, zoals heersen in het altijd natte, zuurstofarme en zure milieu van een grachtbodem, kan hout bewaard blijven. Qua vorm zou het bij deze vondst kunnen gaan om een zogenaamde 'oplegger', gebruikt bij het turfsteken. Het schopblad heeft de vorm en de afmetingen van een turf. De houten schop was een veel gebruikt alternatief voor een veel duurder exemplaar met een metalen blad. Om de duurzaamheid te verhogen is het onderste deel versterkt met ijzerblik. De steel blijkt van wilgenhout te zijn gemaakt. Met name de veerkracht maakt deze houtsoort zeer geschikt om er stelen van te maken. Daarnaast is de kromming van de steel door de groeiwijze van de wilg op natuurlijke wijze aanwezig. Als datering wordt de periode van 1500 tot 1700 aangehouden. Het lijkt aannemelijk dat ooit, bijvoorbeeld tijdens het opschonen van de gracht, een steel gebroken is en het blad van de schop in de gracht bij het voorhof van de havezate Harreveld is achtergebleven.

Literatuur:

Nijs, G., Opgraving kasteelgracht, in de Lichte voorde, nr. 27, pag. 22

7. Opgraving Johanneskerk II (1994)

De Kapel

Vooraf

In september 1991 is in het kader van restauratiewerkzaamheden onderzoek verricht naar de fundering van een steunbeer bij de toren van de Johanneskerk te Lichtenvoorde.

Ook de Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde heeft tijdens dit werk toen waarnemingen gedaan. In verband met scheuren in het muurwerk bleek het noodzakelijk verder onderzoek te doen naar de fundering van het overige deel van de kerk. Voor dit graafwerk is de AWL door de restauratiecommissie benaderd.

Voor de amateur-archeologen was dit een gelegenheid de fundering te onderzoeken en de kans om aanwijzingen te vinden van de voorganger van de Johanneskerk. Naar aanleiding van archiefonderzoek wordt namelijk verondersteld dat de kerk op de plek staat waar voorheen de eerste kapel van Lichtenvoorde te vinden was.

De kapel

In oktober 1994 gaat voor de tweede keer in de geschiedenis van de AWL de schop in de grond rond de Johanneskerk.

In twee opgravingsputten tegen de noordgevel en het koor werd het uitkragende fundament van de kerk onderzocht. Er werden 17 lagen metselwerk onder het huidige maaiveld geteld. Onder de fundering werd een compacte puinlaag aangetroffen met daaronder opgebrachte gele grond.

In een derde put tegen de zuidgevel werd onder het muurwerk van de Johanneskerk een andere fundering gevonden. Het is een eerste kennismaking met resten van de kapel en daarmee ook het definitieve bewijs dat de Johanneskerk inderdaad op de plek van de oude kapel is verzezen.

In een akte van 20 juni 1496 bericht Frederik van Bronkhorst, heer van Lichtenvoorde, dat hij in Lichtenvoorde 'een kapel heeft doen timmeren'. Naar aanleiding van deze zinsnede is wel geconcludeerd dat het hierbij dus om een houten kapel gaat. Deze interpretatie is nu door het gevonden muurwerk aan de Rentenierstraat definitief ontkracht. Onder 'timmeren' moet in de acte dan ook 'bouwen in algemene zin' verstaan worden. De kapel is daarmee, na het kasteel, het tweede bouwwerk in Lichtenvoorde dat in baksteen werd opgetrokken.

De kapel was gewijd aan Antonius Abt, een heilige die vanaf zijn twintigste jaar een kluizenaarsbestaan leidde. Aan het eind van de twaalfde eeuw werd hem ter ere de kloosterorde der Antonieten gesticht. Sint Antonius Abt werd ook vereerd als beschermheilige tegen besmettelijke ziekten.

De bouw van de kapel te Lichtenvoorde kwam tot stand met toestemming van de pastoor van Groenlo. Hier stond de moederkerk en dopen, trouwen en begraven diende in de kerk van Groenlo te geschieden.

In 1627 zijn flinke reparaties aan de kapel noodzakelijk. Om het een en ander te kunnen bekostigen wordt gecollecteerd onder de Staatse soldaten die in de zomer van dat jaar Groenlo belegeren.

Prins Frederik Hendrik schenkt '63 ritsen dakleyen' voor de herstellwerkzaamheden aan de kapel.

Al die inspanningen ten spijt wordt het in 1645 noodzakelijk de kapel wegens te grote bouwvalligheid te slopen om plaats te maken voor de huidige kerk.

Opgravingsresultaten

De fundering van de kapel wordt op 1.10 m onder het maaiveld gevonden. Er zijn nog zeven lagen metselwerk overgebleven. Het gebruikte baksteenformaat varieert van 26,5/13,0/6,0 tot 27,5/13,0/6,5 cm (l/b/h). Het blijkt dat een groot aantal bakstenen van de oude kapel in de fundering van de Johanneskerk hergebruikt zijn.

Het gaat om een muurwerk dat een hoek maakt. Op deze hoek staat een steunbeer. Het vormt de overgang van het schip naar het koor van de kapel. In westelijke richting (richting toren) zijn de twee

volgende steunberen van het schip gevonden. In oostelijke richting is, vlak voordat het muurwerk onder de fundering van de Johanneskerk verdwijnt, nog een steunbeer van het koor aangetroffen. Dat de Johanneskerk gedeeltelijk op de fundamenten van zijn voorganger staat verklaart waarschijnlijk een aantal scheuren in het muurwerk van de kerk.

Onder de fundering van de kapel wordt een zwarte humusrijke laag aangetroffen. Dezelfde laag werd geconstateerd tijdens de waarnemingen in 1991. Het lijkt erop dat de omgeving van de kapel voor de bouw erg drassig was.

Om verder scheefzakken van de toren van de Johanneskerk te voorkomen wordt begin januari 1996 de toren van binnenuit uitgegraven. Er wordt een betonnen vloer gestort, rustend op een fundering van betonnen palen. De fundering van de toren kraagt aan de binnenzijde twee keer uit en reikt tot 2.06 meter onder het vloerniveau. Direct onder de fundering zijn op een aantal plaatsen grotendeels vergane planken geconstateerd. Ook konden vier eikenhouten funderingspalen worden ingemeten.

Bij het uitgraven wordt een compacte puinconcentratie aangetroffen. Daartussen worden ook menselijk botmateriaal, dakleien en een aantal zandstenen bouwfragmenten gevonden. Van het muurwerk van de kapel, dat volgens de reconstructie op de plaats van de toren heeft gelopen, is niets teruggevonden. Dat is niet verwonderlijk omdat onder de stenen fundering van de toren eikenhouten palen zijn geheid. Alle sporen van de kapel zullen ter plekke bij de aanleg van de toren gewist zijn.

Aanvullend onderzoek bij de noordmuur van de kerk heeft op 6 april 1996 plaatsgevonden. Hierbij werden op 2 meter onder het maaiveld de onderste twee lagen van een muurwerk aangetroffen

(baksteenformaat 25/6,5/11cm).

Hoewel de funderingsresten hoogstwaarschijnlijk onderdeel hebben uitgemaakt van de kapel is het niet mogelijk hieraan verder conclusies te verbinden. Hiervoor is er te weinig muurwerk waargenomen. Het gaat hier mogelijk om de restanten van een steunbeer.

De vondsten

Naast de fundering van de kapel werd gegraven om de opbouw te onderzoeken en in kaart te brengen. Hier werden een aantal scherven van een kan en een melkteil van grijsbakkend aardewerk gevonden. Onder de fundering werden fragmenten leer gevonden. Het lijkt erop dat de stukken eens deel hebben uitgemaakt van één voorwerp, misschien een foedraal. In ieder geval zijn het tot nu toe de oudste dateren leerresten uit de gemeente Lichtenvoorde. Aan de hand van de

Juni 1996: de fundering van de kapel wordt blijvend zichtbaar gemaakt

vondstomstandigheden lijkt het aannemelijk dat het leer en de scherven tijdens de bouw van de kapel in de grond zijn gekomen en dus stammen uit het eind van de 15e eeuw.

Bij het uitgraven van de kerktoeren wordt door de werknemers van het bouwbedrijf een 51 cm lang fragment van een (gotisch) zandstenen raam gevonden. Helaas is het bouwfragment niet nauwkeurig te dateren vanwege het ontbreken van verdere vondstomstandigheden. Het ligt voor de hand dat het in de bodem is geraakt tijdens een eerdere restauratie. In principe kan het raamfragment ook stammen uit de tijd van de bouw van de Johanneskerk of zelfs afkomstig zijn van zijn voorganger, de kapel.

De opgravingsgegevens van de Lichtenvoorde kapel zijn vergeleken met de overblijfselen van de kapel van Vragender (voor het eerst genoemd in 1444) en de kapel van klooster Engelhuysen in Groenlo (voor het eerst genoemd in 1442). Helaas zijn in beide gevallen de overgang van schip naar koor niet aangetroffen. Wel valt op dat de steunberen van de kapellen in Vragender en Groenlo beduidend verder uit elkaar liggen (meer dan 4 m) dan in Lichtenvoorde. Verder blijkt dat de muren van het schip tussen de 7 en 8 meter uit elkaar liggen. Waarschijnlijk was dit een afstand die men in de 15e eeuw betrekkelijk eenvoudig kon overwelden.

Het meest opvallend is de afwijkende ligging van de kapel ten opzichte van de kerk. Het komt veel voor dat een kapel of kerk wordt opgevolgd door een (over het algemeen grotere) kerk op dezelfde plek. De meeste godshuizen werden zo gebouwd dat het altaar richting het oosten stond. De afwijking die opeenvolgende bouwfasen dan ook vertonen is miniem; hooguit enkele graden. Hierbij is dan duidelijk sprake van een fout bij de bepaling van het oosten. De oost-west oriëntatie heeft niet gespeeld bij de bouw van de kapel. De kapel maakt ten opzichte van de Johanneskerk een hoek van 27 graden. De afwijkende oriëntatie van de kapel is te verklaren wanneer we de noordelijke perceelscheiding van het kerkhof in het geheel betrekken. Waar nu een pad ligt, liep vroeger de gracht die het kasteelterrein van de nederzetting scheidde. Frederik van Bronkhorst lette bij de bouw niet op de gebruikelijke oost-west ligging, maar bouwde de kapel evenwijdig aan zijn kasteelgracht.

Ondanks het feit dat een aanzienlijk deel van de fundering aan de zuidzijde van de Johanneskerk is opgegraven blijft het moeilijk om zich een beeld te vormen van de kapel. Daarnaast laat het gevonden muurwerk onder de noordmuur van de kerk zich moeilijk plaatsen. Om iets zinnigs te zeggen over de lengte of breedte van het bouwwerk zijn geen of onvoldoende gegevens beschikbaar. De reconstructie kan dan ook niet meer dan een globale indruk geven van de ligging van de kapel.

Alleen waarnemingen tijdens graafwerkzaamheden in de Johanneskerk zouden in de toekomst meer uitsluitsel kunnen geven over de voorganger van de Johanneskerk, de kapel.

Literatuur:

Nijs, G., De Kapel, in de Lichte voorde nr. 33, pag. 9

Onderzoek naar een schedel

De archeologie bestudeert de overblijfselen van menselijke activiteit in de bodem. Funderingen, een oude grachtbodem en andere vondsten gunnen ons een blik in het verleden. Het ligt voor de hand dat af en toe ook overblijfselen van die mens zelf worden gevonden. Onderzoek naar deze resten kan waardevolle aanvullingen verschaffen over het leven in vroeger tijden.

Begraven in Lichtenvoorde

Na de verbreiding van het Evangelie wordt het gebruikelijk om de doden te begraven in afwachting van de terugkomst van Christus.

De overledenen werden in de regel gestrekt op de rug in het graf gelegd, met het hoofd naar het westen. De achterliggende gedachte hierbij is dat bij de opstanding der doden Jezus voor het Laatste Oordeel vanuit het oosten zal komen. De overledenen liggen met hun aangezicht in die richting.

De directe omgeving van de kapel en de Johanneskerk is waarschijnlijk van 1616 en in ieder geval tot 1828 als begraafplaats in gebruik geweest. Over het eerste jaar bestaat wat onduidelijkheid. In 1616 wordt de kapel overgedragen aan de protestanten. De invloed vanuit het katholieke Groenlo blijft echter

nog enige tijd bestaan, tot ergernis van Lichtenvoordes eerste predikant, Thomas Cuijminck. Toch wordt vermoedelijk vanaf dat jaar in en rondom de kapel van Lichtenvoorde begraven. Zo wordt op 5 mei 1623 door 'die Borgemeister en de Kerckmeister to Lichteforde' een graf in de kapel verkocht aan 'Juncker Berndt de Rode tho Tongerlo'. Dat er inderdaad begraven werd blijkt ook in 1647 wanneer wordt bericht dat het door de bouw van de Johanneskerk noodzakelijk was 'de dooden te versetten'. Van invloed vanuit Groenlo is in die tijd niets meer te merken. Wanneer Jan Hendricus Burman 'Rigter to Lechtenvoerde' hier begraven wordt, komt er geen protest vanuit Groenlo. Een dodenregister van de Johanneskerk, van 1697 tot 1828, is bewaard gebleven. In de Johanneskerk en op het kerkhof werden de doden uit de toenmalige heerlijkheid Lichtenvoorde begraven. Soms is op verzoek van de familie de overledene in Groenlo ter aarde besteld. Ook veel inwoners van Lievelede werden daar begraven.

Uit het register blijkt verder dat alleen welgestelden het zich veroorloven konden in de kerk begraven te worden. Ook binnen de kerk was er verschil: een graf op het koor kostte 10 gulden, terwijl voor elke andere plaats binnen de kerkmuren 6 gulden betaald diende te worden. De nabestaanden van 'gewone luijden' werd vermoedelijk niets in rekening gebracht. Hun dierbaren vonden hun laatste rustplaats op de dodenakker rondom de Johanneskerk.

In de 19e eeuw gaat men steeds meer inzien dat het hygiënischer is om de doden buiten stad of dorp te begraven. In 1828 wordt de Algemene Begraafplaats aan de Lievelede weg in gebruik genomen.

In 1829 wordt het bij de wet verboden voortaan in of rondom de kerk te begraven.

In Lichtenvoorde overleed Greetje Bosker op 13 maart 1828. Zij is de laatste die op het kerkhof bij de kerk werd begraven.

De doden werden zonder bijgiften begraven. Het is daarom niet verwonderlijk dat tijdens de opgraving vrijwel uitsluitend menselijk botmateriaal is aangetroffen. Enkele scherfjes roodbakkend aardewerk en een paar fragmenten van kleipijpen zullen tijdens het werk van de 'doodengraver' in de bodem terecht zijn gekomen.

Het overgrote deel van de botten lag niet meer op zijn oorspronkelijke plaats door eerdere graafwerkzaamheden rond de kerk. Met name de aanleg van gresbuizen voor de afvoer van regenwater rondom de kerk heeft voor deze verstoring zorggedragen. Alleen een klein gedeelte bij de noordmuur blijkt niet vergraven. Hier worden twee schedels 'in situ' gevonden. Dat het hier inderdaad niet verstoorte graven betreft bewijzen de aangetroffen wervels, sleutelbeenderen en ribben. Beide schedels vertonen een groene oxidatieband die over de schedel en onderkaak loopt. Bij een schedel (s1) wordt een fragment van een kleipijp aangetroffen. Deze schedel is nader onderzocht.

De schedel

De schedel heeft een weinig geprononceerde wenkbrauwboog en een wat ronde, kleine onderkaak. Dit zijn kenmerken die typisch zijn voor vrouwelijke schedels. Zeker is een dergelijke determinatie op deze gronden echter niet. Een ander gegeven geeft echter de doorslag: over de schedel loopt een groenige band. In Alkmaar is tijdens opgravingen een dergelijke verkleuring alleen aangetroffen op schedels van vrouwen, begraven gedurende de 18e eeuw. We gaan ervan uit dat het hier gaat om het restant van een zogeheten dodenmutsje, geborduurd met goudbrokaat. In die tijd werd het als ongepast beschouwd wanneer vrouwen blootshoofds de kerk betraden. Zij werden ook met bedekt

De schedel

hoofd begraven. Mannen daarentegen werden alleen in een eenvoudig linnen hemd begraven. Het doodsmutsje is volledig vergaan maar de oxidatie van het borduursel heeft een groene verkleuring op de schedel achtergelaten. De doodsmutjes werden met een band onder de kin gesloten, wat de verklaring is voor het feit dat bij de Lichtenvoordse schedel de verkleuring ook over de onderkaak loopt.

Van de kist zijn alleen een aantal handgesmede spijkers teruggevonden, het hout is volledig vergaan en heeft geen sporen nagelaten.

Het gebit

Uit het onderzoek van het gebit komen een aantal zaken duidelijk naar voren. Uit het boven- en ondergebit ontbreken alle ware kiezen (molaren). Deze twaalf kiezen zijn al geruime tijd voor het overlijden verloren gegaan. Als laatste is de linker verstandskies (M3) van het ondergebit verloren gegaan. De tandkas is, in tegenstelling tot de andere, nog niet volledig dichtgegroeid. Ook van de rest van het gebit is weinig meer over. Het permanente gebit van de mens bestaat uit 32 tanden en kiezen. In dit geval zijn er nog maar zeven elementen van over. Een aantal tanden is vermoedelijk na de dood verloren gegaan.

Waarschijnlijk was de vrouw bij haar overlijden in het bezit van twee kiezen en negen tanden. Van de gehele boven- en onderkaak zijn röntgenfoto's gemaakt. Hieruit blijkt onder andere dat een wortelpunt van een kies in de onderkaak (M1, links) in het kaakbot is achtergebleven. Daarnaast vertoont de lege tandkas van een 'valse kies' (premolaar P2) de kenmerken van een wortelpuntontsteking.

Bij alle nog aanwezige elementen is tandbederf (cariës) te constateren. Het gaat hierbij vooral om zogenaamde halscariës. De kans op deze vorm van tandbederf wordt groter naarmate het tandvlees zich terugtrekt. Dit is een proces dat zich vooral op latere leeftijd voordoet. Tandsteen is alleen in zeer lichte mate geconstateerd.

Uit het gebitsonderzoek blijkt dat de vrouw op een respectabele leeftijd moet zijn overleden. Daarnaast moet het eten voor haar in de laatste jaren van haar leven geen pretje zijn geweest. De maaltijden zullen uit niet veel anders dan halfvloeibaar voedsel hebben bestaan.

Identificatie

In de directe nabijheid van de skeletresten is een fragment van een kleipijp gevonden. Het pijpfragment is gedateerd. Hoewel het laatste cijfer van het jaar ontbreekt gaat het vrijwel zeker om het jaartal 1742. Kleipijpen zijn echte verbruiksartikelen. Ze gingen maar een korte periode mee; gemiddeld duurde het vermoedelijk minder dan een maand voordat het rookkanaal dichtgeslibd was of de steel brak. Wanneer we ervan uitgaan dat de kleipijp in de bodem is gekomen tijdens het uitgraven of dichtgooien van het graf, dan lijkt het aannemelijk dat we hier te maken hebben met een begraving uit het jaar 1742. Wat dat aangaat bieden gedateerde kleipijpen veelal betere mogelijkheden om tot een scherpe datering van een vondstcomplex te komen dan bijvoorbeeld munten die veel langer in omloop zijn. In het al eerder aangehaalde begrafenisboek van de Johanneskerk zijn er van 21 mei tot en met 9 december 1742 in de kleine leefgemeenschap Lichtenvoorde niet minder dan 32 overlijdens geregistreerd. Bij een schrikbarend aantal van de sterfgevallen blijkt men op zeer jeugdige leeftijd te zijn overleden. Dat is in die tijd zeker niet uitzonderlijk. In het register is niet bijgehouden waar in de kerk of op het kerkhof begraven werd. Alleen de notitie dat voor Harmen Tongerlo, Burgemeester en zijn vrouw elk zes gulden in rekening is gebracht wijst erop dat beiden in de kerk begraven zijn. In de laatste helft van 1742 zijn zeven vrouwen op het kerkhof bij de Johanneskerk begraven. Het is heel wel mogelijk dat het graf van één van hen aan het daglicht kwam tijdens de waarnemingen, uitgevoerd door de Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde.

Literatuur:

Nijs, G., *Onderzoek naar een schedel, in de Lichte voorde, nr. 33, pag. 14*

8. Opgraving havezate Harreveld; 'Opnieuw de grond in' (1996)

Vooraf

Al in 1994, bij de opening van justitiële behandelinrichting 't Anker in Harreveld, was er sprake van dat het gebouw ooit met een vierde vleugel uitgebreid zou worden. Deze bouwactiviteiten stonden voor december 1996 gepland.

De Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde volgde de bouwplannen op dit historische terrein met meer dan normale belangstelling. De opgraving en het archiefonderzoek voorafgaande aan de opening van 't Anker resulteerden in een vrij nauwgezet beeld van het kasteeltje dat eens op deze plek stond. Een en ander leidde tot de publicatie Harreveld doorgrond, historisch-archeologisch onderzoek naar 'eene oude haevesaete'.

In goed overleg met Frentropstichting (de grondeigenaar) en de provinciaal archeoloog gaat op de plek van de nieuwbouw op woensdag 10 juli 1996 de eerste schop de grond in. De firma Dusseldorp heeft die middag een kraan beschikbaar gesteld. Al snel wordt de grachtbodem aangetroffen en 12 meter muurwerk blootgelegd. Aan de hand van de gebruikte baksteen wordt duidelijk dat we te maken hebben met bebouwing die eens onderdeel uitmaakte van de havezate. Er worden dikke eikenhouten palen gevonden aan de binnenzijde, maar vooral aan de buitenzijde van het muurwerk. Het gaat hier waarschijnlijk om een versteviging van de fundatie. Alleen 'om de hoek' is een beschoeiing aangetroffen.

Vondsten uit de gracht

De gracht is eeuwenlang als afvalvat gebruikt. Naast slachtafval worden ook botanische resten (o.a. eikels, beukenootjes, kersen- en perzikpitten) gevonden. Dit materiaal zou later door experts van de ROB onderzocht worden.

Een greep uit de andere vondsten: fragmenten van een leren schoen van een type dat nog niet eerder op Hareveld is aangetroffen, een groot gedeelte van een steengoed veldfles (1550-1650), een ivoren luizenkam, een koperen speld, een pistoletkogel, zandstenen bouwfragmenten (met name van raamkozijnen), glas-in-lood, een mes met houten heft. Verder behoren tot de opvallende vondsten een kruisboogpijlpunt (1400-1450) en een zg. vierpas-vensterglas uit het einde van de 16e eeuw met een gedeeltelijk bewaard gebleven gebrandschilderde tekst. Veertig glasscherven konden worden samengevoegd tot een roemer met gladde noppen (1625-1675).

Opvallend is dat tot nu toe nog geen enkele creamware-scherf gevonden is. Tijdens de voorgaande opgraving is hiervan vrij veel gevonden. De jongste goed dateerbare vondsten stammen uit de periode 1700-1750. Het ontbreken van eind 18de-eeuwse vondsten (o.a. creamware) suggereert dat dit gedeelte van de gracht in die tijd al gedempt was.

Na documentatie en conservering/restauratie hebben de bodemvondsten een plaats gekregen in de permanente vitrine van 't Kempken, het dorps huis van Harreveld.

In de prehistorie hielden zich al mensen in Harreveld op...

Achter het muurwerk tekent zich in het profiel een 'zandkopje' af. Dit zand is na de laatste ijstijd afgezet. In de gracht, tussen het bouwpuin, wordt een vuurstenen boortje gevonden. Het werktuigje is met het gele zand tijdens de sloop van de havezate in de gracht beland. Een aantal afslagen worden in het zandkopje in situ gevonden. Inmiddels hebben Peter Schut (ROB), Willem Doodeheever en Jos Deeben (ROB) het vuursteenmateriaal bekeken. Ze dateren het in de periode van 9.000 tot 11.000 jaar voor Christus. De werktuigjes worden toegeschreven aan de Tjonger-cultuur. Het gaat hierbij in ieder geval om de vroegste tekenen van menselijke activiteit in een archeologische context in de gemeente Lichtenvoorde.

Paalsporen in het zandkopje

Vooraf werd aangenomen dat de eerste mensen zich rond de 14de eeuw in Harreveld vestigden. Uit deze vondsten blijken zich al duizenden jaren eerder mensen in de directe omgeving te hebben opgehouden. De reden dat juist hier in het begin van de 15de eeuw een kasteeltje werd gebouwd is dezelfde waarom de prehistorische mens deze plek uitkoos voor zijn (tijdelijke) jagerskamp: een natuurlijke verhoging in het landschap.

Er zijn meer aanwijzingen gevonden die een eerdere bewoning op deze plek suggereren. Zo werden in het zandkopje een aantal paalsporen gevonden die zeker dateren van voor de bouw van de havezate. Daarnaast zijn er scherven gevonden van kogelpotardewerk en grofwandig steengoed die thuishoren in de 13de/14de eeuw, dus ruim voor de stichting van de havezate.

Dhr. Van Straalen (RDMZ) en drs. Bosman (provinciaal archeoloog) hebben de opgraving bezocht. Eind augustus is met behulp van een graafmachine het muurwerk verder gevolgd en het zandkopje ontgraven. Bij het vrijleggen van de beschoeiing werd een rijkversierde Westerwaldkan gevonden (datering rond 1600). In

hetzelfde vlak werd (alweer) een vuurstenen spits aangetroffen. De nieuwe opgravingsput beslaat zo'n 100 m².

Op 26 oktober is begonnen met het in kleinere vakken opgraven van het zandkopje. Het vrijkomende zand is grotendeels gezeefd.

Het meeste vuursteenmateriaal is echter gevonden in een grijze laag van scherp zand. Wellicht gaat het hier om een spoellaag. Er zijn in totaal al zo'n 80 vuursteenfragmenten tijdens de opgraving gevonden. Ook kwamen tijdens het graven binnen de bebouwing weer vondsten te voorschijn die moeten stammen van voor de bouw van de havezate. Een gedeelte van een kan van ruwwandig steengoed wordt voorlopig in de 13e eeuw geplaatst. Het meest overtuigende bewijs van bewoning voor het ontstaan van het kasteeltje is wel de vondst van een afgebrande paalstomp die is opgenomen in het muurwerk van de havezate. Men moet deze paal zijn tegengekomen tijdens de bouw van de havezate.

Een tweetal eikenhouten palen is geborgen voor dendrochronologisch onderzoek. Aan de hand van jaarringenonderzoek, uitgevoerd door de Stichting RING, kon zo getracht worden de houtmonsters te dateren. Dit onderzoek is financieel mogelijk gemaakt door de Frentropstichting, de grondeigenaar. Het muurwerk, de grondsporen en de paalresten zijn ingetekend en gewaterpast. Ook is het oostelijke profiel ingemeten en getekend.

Op 15 december 1996 is de opgraving afgesloten. Met de aannemer die het grondwerk zou verrichten zijn afspraken gemaakt, zodat ook tijdens dit werk archeologische waarnemingen zouden kunnen worden verricht.

Interpretatie van de havezate Harreveld door Paul Wieggers aan de hand van alle kaartmateriaal en opgravingsresultaten.

Afsluiting Opgraving Harreveld II (oktober 1997)

Tijdens het uitgraven van de bouwput ten behoeve van de uitbreiding van 't Anker in Harreveld kon het al eerder aangetroffen muurwerk verder gevolgd en ingemeten worden.

Helaas moest ook deze fundatie van het Achterhoekse kasteeltje wijken voor de nieuwbouw. Tijdens dit werk bleek dat er een zware houtconstructie in het muurwerk opgenomen was. Omdat duidelijk is geworden dat het 16e-eeuwse muurwerk gebouwd is in een 15e-eeuwse (gedempte) gracht wordt deze houtconstructie gezien als een extra fundering van het muurwerk.

Met deze laatste activiteit heeft de AWL opgraving Harreveld II afgesloten. Daarna kon gewerkt worden aan de definitieve beschrijving en interpretatie van het gevondene...

Literatuur

Nijs, G., Opnieuw de grond in, aanvullend archeologisch onderzoek havezate Harreveld, Aalten, 1999

Nijs, G., Opgraving havezate Harreveld II, in de Lichte voorde, nr. 35, pag. 21

Nijs, G., Vierpasvensterglas uit de Harreveldse gracht, in de Lichte voorde, nr. 35, pag. 23

Nijs, G., Opnieuw de grond in... Een rijkversierde kan uit de Harreveldse bodem, in de Lichte voorde, nr. 38, pag. 30

9. Opgraving Ganzenmarkt Lichtenvoorde (1997)

Vooraf

Het was al een aantal jaren bekend dat de oude schuur van Ter Bille aan de Ganzenmarkt gesloopt zou worden.

Voor de Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde was er reden genoeg om in actie te komen toen

duidelijk werd dat het bodemarchief onder de schuur hierbij verloren zou gaan. De locatie op de Ganzenmarkt is interessant omdat onder de schuur de kasteelgracht verwacht mocht worden, de gracht die eens het kasteelterrein van de nederzetting scheidde.

Al in een vroeg stadium werd contact opgenomen met de provinciaal archeoloog van Gelderland en de gemeente als grondeigenaar. De provinciaal archeoloog verleende zijn toestemming voor het doen van archeologische waarnemingen. De gemeente Lichtenvoorde deed iets unieks: bij het afgeven van de sloopvergunning werd een clausule ingebouwd waarin vastgelegd dat de AWL na de sloop enkele weken de tijd zou krijgen voor de opgraving. Ook de buurtbewoners werden hiervan schriftelijk op de hoogte gebracht. In de regel is opgraven een permanente race tegen de klok. Haastwerk door onvoldoende tijd zorgt er dan voor dat lang niet alle gegevens uit het bodemarchief gehaald kunnen worden. Door de handelwijze van de gemeente kon nu de opgraving rustig voorbereid en uitgevoerd worden. Hierdoor hebben we nu een gedetailleerd beeld van dit stukje gracht. De door de gemeente Lichtenvoorde gevolgde procedure getuigt van verantwoordelijkheid voor het archeologische erfgoed.

De opgravingsput

De opgravingsput beslaat het hele oppervlak van de voormalige schuur (10x3m) en is voor ons uitgegraven door slopersbedrijf Prinsen uit Bredevoort. In de put werd op 1.50 m onder het maaiveld een drietal beschoeiingen gevonden, vermoedelijk van elzenhout. Na verloop van tijd zal de eerste beschoeiing vergaan zijn. In die tijd is ook de gracht gedeeltelijk verland. Men heeft zich bij het vervangen van de beschoeiing niet de moeite getroost de gracht opnieuw uit te diepen. Blijkbaar was hier geen (strategische) reden voor. Het verlande stuk tussen de oude en de nieuwe beschoeiing werd volgestort met afval en puin. Het gevolg hiervan was dat de gracht na verloop van tijd steeds smaller werd. In het midden van de 19e eeuw was de gracht niet meer dan een stinkende sloot en besloot het gemeentebestuur de grachten van Lichtenvoorde in verband met de volksgezondheid te laten dempen. Dit werk werd door de omwonenden gedaan en verklaart de grote hoeveelheid puin en scherven uit deze periode.

In de put werden ook een drietal eikenhouten palen gevonden met daarop een 48 cm brede eikenhouten plank die evenwijdig aan de gracht lag. In eerste instantie werd ervan uitgegaan dat het hier ook om een beschoeiing ging, maar nader onderzoek wees uit dat we hier met een fundering te maken hebben. Omdat de ongeroerde grond zich ter plekke op meer dan 3 meter onder het maaiveld bevindt heeft men hier als fundering palen in de grond gedreven. Op de plank kon de eerste laag stenen gemetseld worden. Het gaat waarschijnlijk om 18e eeuwse bebouwing.

De vondsten

Allerlei afval is in de loop der eeuwen in de grachten terechtgekomen. De vondstconcentratie is het dichtst tussen de beschoeiingen in de bovenlaag van de gracht omdat toen moedwillig afval is verzameld om (een gedeelte van) de gracht te dempen. Het is dan ook geen verrassing dat het merendeel van de vondsten uit de eerste helft van de 19e eeuw stamt. Het gaat vooral om grote hoeveelheden steengoed uit Vreden, o.a. kruiken, voorraadpotten en een pispot die redelijk te reconstrueren waren. Een tweetal borrelglaasjes stammen uit dezelfde periode. Ook kwam een 17e eeuwse zalfpotje uit de gracht tevoorschijn. Ook uit die periode stamt een houten mesheft dat helemaal omwikkeld is met koperblik. Uit de 17e en 18e eeuw stammen verschillende grof gemaakte borden van Delfts wit en majolica. Een bord is voorzien van een stichtelijke spreuk: "Doet wel die gene die U haten". Van een ander bord kon de tekst (nog) niet ontcijferd worden. De oudste vondsten uit de gracht stammen uit de 14e eeuw. Het gaat hierbij om steengoed uit het Duitse Siegburg.

Tot slot

Aan de hand van oude kaarten en eerdere opgravingen in het centrum van Lichtenvoorde wordt steeds duidelijker hoe de grachten om het kasteel en de nederzetting gelopen hebben. De opgraving aan de Ganzenmarkt is wat dat betreft weer één stukje van de grote puzzel.

10. Opgraving D'n Inscheter (1999)

Deze locatie ligt in de oude kern van Lichtenvoorde, aan de Varkensmarkt. Er worden dicht onder het maaiveld funderingen gevonden die, gezien de begeleidende vondsten, uit de 18e – 19e eeuw stammen. Er worden twee putten aangetroffen. Bij een put wordt tussen de putstenen een duit uit 1802 gevonden. De put blijkt 3 meter onder het maaiveld gefundeerd te zijn op palen van beukenhout. De tweede put is voorzien van een gemetselde koepel die is afgedekt met een hardplaat. Op de plaat een allegorische voorstelling van Europa. Datering 1650 – 1700.

Literatuur:

Nijs, G., Een afgedankte hardplaat op een put, in de Lichte voorde, nr. 40, pag. 17

11. Opgraving Patronaatsstraat Lichtenvoorde (2003)

Vooraf

Toen duidelijk werd dat het pand van de fa. Heusinkveld aan de Patronaatsstraat plaats moest maken voor nieuwbouw werd hierover contact opgenomen met de provinciaal archeoloog van Gelderland. Uit historisch onderzoek was namelijk naar voren gekomen dat ter plekke vermoedelijk vanaf de 17de eeuw sprake is van bewoning.

Via een zogenaamd artikel 41 formulier is bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek toestemming gevraagd om archeologisch onderzoek uit te voeren.

Deze toestemming werd op 21 oktober verkregen.

1 november 2003

Evenwijdig aan de westelijke gevel van het gesloopte pand werd op zaterdagmorgen 1 november tegen 9 uur de eerste proefsleuf gegraven. Hierin werden geen funderingen aangetroffen. De grond bleek erg verstoord: boomwortels, een betonnen rioleringsbuis en de stort van een grote hoeveelheid puin hadden hiervoor zorggedragen. De proefsleuf werd ongeveer 80 cm diep; hierin werd wel een mogelijke funderingssleuf gevonden. Ook kwamen de eerste vondsten aan het daglicht: met name scherfmateriaal van Keulse zuurkoolpotten uit het Westerwald, muntjes, glaswerk, een musketkogel en de ketel van een kleipijp.

Bij de achtergevel van het gesloopte pand werd het volgende vlak aangelegd. Hierin werd een rechthoekige (beer)put ontdekt. In de bovenlagen hiervan werd as, steenkool en ander zeer recent materiaal aangetroffen. Een andere fundering is opgebouwd uit beduidend oudere bakstenen dan de beerput. Over de betekenis van deze muurresten kon vooralsnog niets zinnigs gezegd worden.

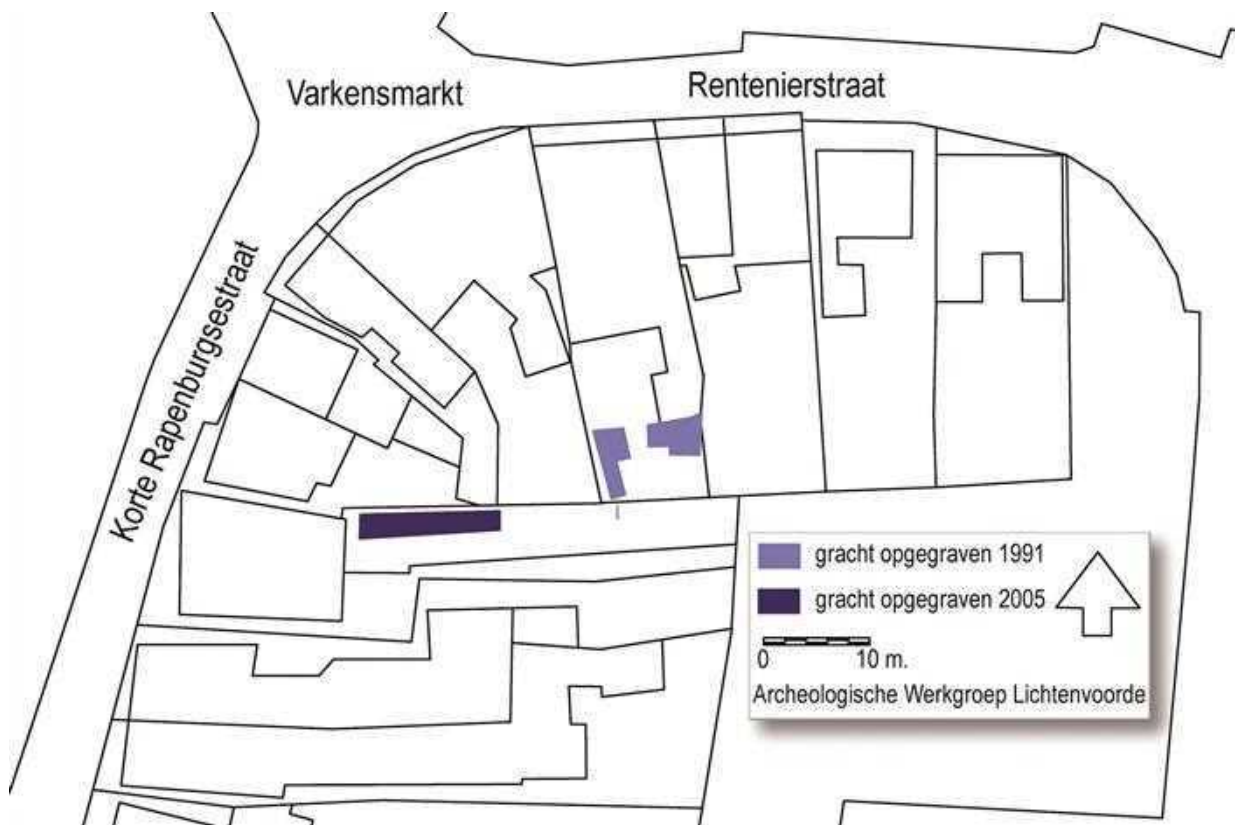
12. Opgraving Korte Rapenburgsestraat (2005)

Als gevolg van het nieuwe centrumplan zou Lichtenvoorde enige jaren flink op de schop gaan. Voorbeelden hiervan waren al snel te zien aan de Korte Rapenburgsestraat. In een van de bouwputten aldaar is de gracht aangetroffen die eens de nederzetting Lichtenvoorde heeft omgeven. In 1991 is aan de Rentenierstraat 4, op een steenworp afstand, ook een gedeelte van deze gracht opgegraven (zie periodiek nr. 24). Het aangrenzende perceel (de werkplaats van Rensing Light Design) zou nu, bijna 15 jaar later, onderzocht kunnen worden.

Ondanks dat het terrein archeologisch vrij gegeven is, genoeg redenen voor de Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde om tot actie over te gaan.

De opgravingsomstandigheden waren erbarmelijk...

De opgravingsresultaten in kaart gebracht

De vondsten zijn schoongemaakt, getekend en gerestaureerd. Daarna zijn ze tentoongesteld in de vitrine in de bibliotheek.

13. Archeologische begeleiding aanleg fundering consistorie Johanneskerk (2008)

Er is de laatste jaren flink wat veranderd op archeologiegebied. Fietste je ‘vroeger’ door het dorp en zag je ergens een bouwhek op een interessante plek staan dan was het contact met de grondeigenaar en de aannemer snel gelegd. Een seintje richting de R.O.B. (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek) en de kans was groot dat er dan gegraven kon worden in het weekend. Zo hebben we, onder andere, de nederzettinggracht rondom Lichtenvoorde in kaart kunnen brengen, delen van de havezaten Tongerlo en Harreveld blootgelegd en onderzoek gedaan naar de fundering van de Johanneskerk. Tijdens dat werk werden de funderingen van de kapel uit 1496 ontdekt. Al met al heeft het bodemarchief een flinke hoeveelheid geheimen prijsgegeven tijdens het noeste spit- en spuurwerk van de leden van de Archeologische Werkgroep Lichtenvoorde.

En toen werd het verdrag van Malta van kracht. Op Europees niveau werd het archeologisch erfgoed beschermd. Dat houdt in dat graafwerkzaamheden op interessante plekken moeten worden begeleid door professionele archeologen onder de stelregel ‘de verstoorder betaalt’. Over de gevolgen die dit verdrag met zich meebrengt kan ook de kerkenraad inmiddels meepraten...

Opgraving consistorie Johanneskerk - Overzicht van de opgraving

De nieuwe consistorie van de Johanneskerk ligt ongetwijfeld op archeologisch interessant gebied: een kerkhof met kans op restanten van de kapel en bij het zandpad achter de kerk de kasteelgracht. Dus moest archeologische hulp worden ingeschakeld en een plan gemaakt de archeologische waarden zo goed mogelijk te bewaren. En bewaren betekent in de archeologie het liefst afblijven en laten liggen. Uiteindelijk is gekozen voor een betonnen fundering die het eronderliggende bodemarchief niet verstoort. Malta ten top.

Voor de leden van de AWL betekent de invoering van het verdrag van Malta dat de amateur-archeologen nog meer (alleen) de ogen en oren van de beroepsarcheologen zijn geworden. Gegraven wordt er bijna niet meer. Inzet van de amateurs is meer uitzondering dan regel. Dit komt natuurlijk ook doordat wij het vooral moeten hebben van activiteiten in het weekend terwijl het onderzoek eigenlijk altijd ‘onder werktijd’ plaatsvindt.

Wat het uitgraven van de fundering voor de nieuwe consistorie betreft hebben zowel de kerkenraad als de gemeente aangedrongen op samenwerking met de AWL. Dus werden we opgebeld door de archeologen van ADC- ArcheoProjecten en uitgenodigd te assisteren tijdens het uitgraven van de rand van de fundering. Hier werd dieper gegraven en was begeleiding noodzakelijk. Dus ging op 19 augustus 2008 de schop de grond in. Vanwege de geringe diepte werden, zoals verwacht, geen resten gevonden van de kapel. Wel kwamen er vrijwel meteen menselijke resten aan het daglicht. Eerdere graafwerkzaamheden op het terrein hebben ervoor gezorgd dat het grootste deel van de gevonden botten totaal door elkaar lag.

Alleen onder de ingang van de oude consistorie werden een viertal skeletten ‘in situ’ aangetroffen,

Opraving consistorie Johanneskerk - skeletten in situ (S1-S4)

Opgraving consistorie Johanneskerk - skelet S1. De lichte band is de uitbraaksleuf van de fundering van de oude consistorie.

georiënteerd en bij drie begravingen kon de omtrek van de kist nog worden vastgesteld als donker grondspoor. Bij twee kistsporen werden ook een aantal nagels van de kist teruggevonden.

Een van de skeletten (S1) was rond het middel doorgraven tijdens de aanleg van de fundering van de oude consistorie. Een deel van de bovenbenen, de ribbenkast en het complete bekken zijn hierdoor vergraven. De schedel is door het uitgraven van de bouwput geraakt door de kraan. Het voorhoofd heeft een schuine hoek, wat een kenmerk is voor het mannelijk geslacht. Het gebit vertoont weinig slijtage. Op een van de tanden in de onderkaak is cariës geconstateerd. Aan de hand van de skeletkenmerken lijkt het hier te gaan om een jongeman die is overleden tussen zijn 15de en 25ste levensjaar.

Opgraving consistorie Johanneskerk - skelet S2 met op de voorgrond (links van het maatbalkje) het kindergrafje met daarin de resten van skelet S3.

dus zoals ze begraven waren. De heren archeologen waren druk met het inmeten van het terrein en het uitprepareren van skeletten stond niet in hun werkovereenkomst. Dus in plaats van vergraven te worden door de graafmachine werd dit werk nu aan de leden van de AWL uitbesteed. Verbazingwekkend was de geringe diepte waarop de skeletten werden aangetroffen: amper 75 cm onder het maaiveld. De

graven waren oost-west

Skelet S2 ligt tegen de putrand aan wat het opgraven ervan bemoeilijkte. De schedel is compleet en onbeschadigd aanwezig. De naden van de schedel zijn nog niet volledig gesloten en het hoofd is enigszins bol. De wenkbrauwbogen zijn licht gevormd. De onderkaak is fors. In de rechterbovenkaak ontbreekt nog een verstandskies. Al met al kan ook hier geconcludeerd worden dat het gaat om

Opgraving consistorie Johanneskerk - de schedel van skelet S4 komt aan het daglicht.

half tegen het profiel van de putwand en naast S1. Net als de andere volwassen individuen ligt ook dit skelet met het hoofd iets naar links. De schedelnaden zijn zo goed als volgroeid. Het gebit is compleet en gaaf. De onderkaak is fors. Net als skelet S1 is dit skelet aangetast door de funderingsseuf. Hierdoor is het skelet niet meer compleet vanaf het bekken. Voor de bepaling van het geslacht is met name gekeken naar de schedel. De grote, ronde oogkassen, ronde kaaklijn en rond achterhoofd zijn indicatoren voor een vrouwelijk persoon. De leeftijd ligt mogelijk tussen de 30 en 40 jaar.

Op het terrein werden zoals gezegd vele menselijke resten gevonden. En het overgrote deel lag niet meer op de oorspronkelijke plek van begraving. Zo kwamen meer dan 30 schedels aan het daglicht. Eén daarvan trok onmiddellijk de aandacht. Het is een schedel met een beschadigd aangezicht en

Opgraving consistorie Johanneskerk - detail achterzijde schedel met de kogelgaten

een jongeman die overleden is op een leeftijd tussen de 15 en 25 jaar.

Skelet S3 betreft dat van een baby of ouder kind. Er zijn weinig resten overgebleven. Het gaat om een aantal ribben, een fragment van het bekken en een fragment van de schedel. Het graf bevindt zich direct naast dat van skelet S2. Mogelijk gaat het hier om familie.

Skelet S4 ligt aan het voeteneind van S2 en

met twee nagenoeg ronde gaten in het achterhoofd.

Onderzoek, uitgevoerd door drs. Laarman, archeo-zoöloog bij de R.A.C.M. (Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten) wees uit dat het hier gaat om kogelgaten. Aan de linkerzijde gaat het om een inslaggat: aan de buitenkant zijn de randen scherp en aan de binnenkant van de schedel is het

bot afgeschilferd. Aan de rechterzijde van de schedel is dit net andersom: hier heeft de kogel het hoofd verlaten. Wie hier in vroeger tijden in ons dorp op gewelddadige wijze aan zijn eind is gekomen en waarom zal wel altijd een raadsel blijven.

Over de datering van de menselijke resten is weinig zinnigs te zeggen. Rondom en in de Johanneskerk is begraven waarschijnlijk vanaf 1616 tot in ieder geval 1828. Gezien de geringe diepte zou een periode dichterbij het laatste jaartal eerder in aanmerking komen. Vlakbij de begravingen van de skeletten S2 en S3 is in hetzelfde opgravingsvlak een pijpenkopje gevonden. Qua vorm is deze vrij nauwkeurig te dateren in de periode 1740 - 1775. Het is echter niet zeker dat het pijpenkopje in de grond terecht is gekomen tijdens de teraardebestelling van een van de of beide personen. Ten slotte is nog een pijpensteeltje aangetroffen met op de steel de letters 'PETE...' en aan de andere kant '...NG'. Het blijkt om een fragment van een kleipijp te gaan, gemaakt door Peter Jung uit Grenzhausen. Hij leefde van 1759 tot 1816 en was pijpenmaker van 1785 tot 1816.

De begravingen zijn ingemeten door de archeologen van ADC-ArcheoProjecten. Ze gebruikten onze ontdekkingen en foto's voor hun verslag van de begeleiding. Zo werd deze opgraving een mooi voorbeeld van hoe amateurarcheologen, gemeente, opdrachtgever en beroepsarcheologen samen kunnen werken en elkaar aan kunnen vullen. Dat belooft wat voor de toekomst!

- o Tijdens deze archeologische begeleiding waren van de AWL John Toebes, Jan Scholte en Godfried Nijs actief.*
- o Al het botmateriaal dat tijdens de graafwerkzaamheden is aangetroffen is verzameld en aan het eind van de opgraving en het onderzoek weer ter aarde besteld.*

Literatuur

B.A. Corver, De begraafplaats van de Johanneskerk te Lichtenvoorde, ADC-ArcheoProjecten, ADC rapport 1651, Amersfoort 2008.

Johanneskerk, fundering-kapel

De luchtbeschermingsdienst in de gemeente Lichtenvoorde

Deel 3 (vervolg op artikel in de Lichte voorde, nr. 64)

Door Theo Withag

Toelichtingen vooraf op de rapporten.

Nederland was voor de geallieerde bommenwerpers op een paar industriesteden in het oosten des lands na (o.a. Enschede), geen doelgebied. Dat was het Ruhrgebied met zijn oorlogsindustrie. De nachtelijke heenvlucht liep globaal over Winterswijk, de terugvlucht over de gemeente Lichtenvoorde. De eskaders werden voorafgegaan door lichte vliegtuigen (markeerders) met een lading brandbommen (fosfor), die afgeworpen werden boven het doelgebied. Die bommen veroorzaakten daar brand en die brand was het punt waarop de achteropkomende bommenwerpers hun bommenlast moesten droppen. Al ver voor het doelgebied werden de markeerders opgewacht door Duitse jagers. In het nauw gebracht besloten de piloten hun brandbommen te lozen, die dan op willekeurige plaatsen, b.v. in de gemeente Lichtenvoorde, neerkwamen.

Tijdens het bombardement op het Ruhrgebied werden de bommenwerpers zwaar onder vuur genomen door de Duitse luchtdoelartillerie en soms neergehaald of zwaar beschadigd. Zo'n zwaar beschadigde bommenwerper probeerde dan alsnog Engeland te bereiken en moest daarvoor soms nog aan boord zijnde bommen droppen. Meestal gebeurde dat in een onbewoond buitengebied.

Ook werden door de geallieerde vliegtuigen soms strooibiljetten met anti-Duitse propaganda uitgeworpen. Het was streng verboden een dergelijk strooibiljet in bezit te hebben. Alle biljetten moesten verzameld worden en ingeleverd.

Die letzten Reserven

Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz
Sauckel am 28. April 1942:

„Im Zusammenhang mit der Versorgung von Wehrmacht und Heimat ist nun das gewaltigste Arbeits- und Arbeiterproblem aller Zeiten entstanden.“

Deutschlands Reserven für den Arbeitseinsatz sind deutsche Frauen und deutsche Kinder, Kriegsgefangene und

AUSLÄNDISCHE ZWANGSARBEITER

Diese Ausländer arbeiten in Deutschland, weil sie im eigenen Land keine Arbeit finden können. Sie müssen in Deutschland arbeiten, wenn sie nicht verhungern wollen, aber sie werden nie vergessen, wie die $\frac{1}{2}$ in ihrer Heimat haust.

Gebt dieses Flugblatt an einen ausländischen Arbeiter weiter.

In de rapporten over 1943 en 1944 wordt door de LBD Lichtenvoorde melding gemaakt van het aantal verbruikte liters benzine. Die kregen ze van de bezetter weer aangevuld. Benzine was in heel Nederland niet meer te verkrijgen. De bussen en auto's die nog op de weg waren reden op houtgas vanuit een houtgasgenerator op de achterbumper. Vanaf het begin van het jaar 1945 namen de geallieerde vliegtuigen alles wat zich op de buitenwegen bevond onder vuur om de weg vrij te maken voor de naderende bevrijders. Ook boerenkarren, melkrijders en burgers werden niet ontzien.

Op de volgende pagina volgen dan de rapporten.

PROCES - VERBAAL.

Op heden acht en twintig Januari negentienhonderd twee en veertig te ongeveer 23.45 uur, kwam er een telefonische melding op den Commandopost Luchtbescherming binnen, afgegeven door het Blokhoofd van blok XXIV, B.J. Willemsen te Lieveelde, dat er vermoedelijk een bom was afgeworpen nabij den binnenweg Groenlo-Aalten in de nabijheid van de boerderijen Klein Gebbink en Blankenburg, wonende te Lieveelde gemeente Lichtenvoorde.

De Kern Luchtbescherming heeft mij onmiddellijk gewaarschuwd, waarna ik mij heb begeven naar de Commandopost, alwaar ik mij met genoemd blokhoofd in verbinding heb gesteld, die mij verklaarde, dat te omstreeks 21.45 minstens een bom was neergekomen in een dennenbosch nabij bovengenoemd punt. Persoonlijke ongelukken waren niet voorgekomen. Meer kon hij niet mededeelen. Wegens den onbegaanbaren toestand der wegen was in dien nacht verder onderzoek niet mogelijk.

In den vroege morgen van negen en twintig Januari 1942 ben ik met den gemeente-veldwachter B. ter Haar naar de plaats van de bominslag gegaan voor verder onderzoek. Het bleek mij, dat 1 bom was ontploft aan den rand van een dennenbosch, waardoor een aantal dennen geheel vernield of zwaar beschadigd waren. Bij het onderzoek bleek mij verder, dat de neergekomen bom moet zijn ontploft, voordat hij den bodem had bereikt. Een bomtrechter was niet aanwezig, wel vertoonde de sneeuw meerdere teekenen van scherven. De schade van het dennenbosch wordt door mij geraamd op circa f. 50.--

Verder bleek, dat op een afstand van pl.m. 40 meter van voornoemd plaats nog een bom was neergekomen. Deze bom had een trechter geslagen van ruim 1 meter middellijn bij een diepte van circa 1 meter in den hard bevroren grond. Het was niet mogelijk om te bepalen of deze bom al dan niet ontploft was. De teekenen van den trechter wezen op een ontploffing, daarentegen was er geen beschadiging van het naaststaande hout te ontdekken en waren geen sporen van scherven in de dikke sneeuwlaag waar te nemen. Voor alle zekerheid is door mij de plaats van bominslag afgezet met borden "ONGESPRONGEN PROJECTIEL" en is de langs loopende weg dag en nacht onder bewaking gesteld.

De in de omgeving van bominslag staande boerderijen hebben eenige schade opgelopen, te weten:

Boerderij Gebbink, glasschade	voor	circa	f. 30.--
Boerderij Blankenburg, glasschade		circa	f. 30.--
Boerderij Bolderdijk, glasschade		circa	f. 80.--

Tijdens bovenbedoeld onderzoek werd ons medegedeeld, dat vermoedelijk een vliegtuig was neergekomen. Aan het geluid te hooren moest het vliegtuig ten Noorden van de buurtschap Vragender zijn neergestort of althans geland. Een onderzoek werd onmiddellijk door ons ingesteld. Bij een boerderij gelegen ten zuiden van de spoorlijn Lichtenvoorde - Winterswijk vernamen wij, dat een vliegtuig zou zijn neergestort in de omgeving van de Besselingschans en dat dit vliegtuig aldaar in den voormiddag was gevonden, en dat aangifte hiervan reeds ter secretarie der gemeente zou zijn gedaan. Wij hebben ons naar deze plaats begeven en vonden aldaar een bommenwerper, vermoedelijk van Engelsche nationaliteit, geheel vernield, liggen aan den rand van een aldaar staand dennenbosch. Wij konden vaststellen, dat minstens 2 doden in het vliegtuig aanwezig waren. Onmiddellijk heb ik mij begeven naar het gemeentehuis om verslag uittebrengen over hetgeen door ons was waargenomen, en om de diverse instanties hiervan in kennis te stellen, terwijl Veldwachter ter Haar ter bewaking van het vliegtuig, achterbleef.

Op verzoek van de Rijksinspectie Luchtbescherming werden door ons de omliggende gemeenten gewaarschuwd om recherche te doen verrichten naar mogelijk ontvluchte personen uit het vliegtuig.

Te ongeveer 14.30 uur is de Orts-Commandant te Borsculo op de plaats van het vliegongeval verschenen en heeft mij medegedeeld, dat waarschijnlijk drie doden in het vliegtuig aanwezig waren. Op zijn last moest het vliegtuig voortdurend onder bewaking blijven, totdat de Duitse Weermacht deze bewaking overnam, hetgeen inmiddels is geschied.

Waarvan dit proces-verbaal op afgelegden ambtseed is opgemaakt te Lichtenvoorde 30 Januari 1942.

Het Hoofd van den Luchtbeschermingsdienst

typo. P.M.
Coll.

De begrafenisstoet met de drie omgekomen piloten onderweg naar de algemene begraafplaats aan de Vragenderweg in Lichtenvoorde. Foto genomen door fotograaf Wekking op de Driehoek te Lichtenvoorde.

P R O C E S V E R B A A L .

Op heden negen Maart negentienhonderd twee en veertig, des voormiddags te ongeveer tien uur, kwam er een mondelinge melding op de Commandopost Luchtbescherming binnen, gebracht door landbouwer : B e e r n i n k , C 62 , te Lichtenvoorde, dat er in den morgen van negen Maart 1942 te ongeveer vier en een half uur, bommen waren afgeworpen op een afstand van c.a. 300 a 400 meter van zijn boerderij, gelegen in de buurtschap Vragender, plaatselijk gemerkt C 62. Genoemde Beernink kon niet verklaren, hoeveel bommen er waren afgeworpen en ook kon hij niet zeggen of de bommen waren ontploft.

Ondergeteekende, heeft zich direct met den Heer Burgemeester en Veldwachter: ter Haar naar bedoelde plaats begeven en de genoemde personen hebben aldaar een onderzoek ingesteld. Bij dit onderzoek bleek hen, dat 8 brisantbommen waren afgeworpen, welke op een afstand van c.a. 300 meter van genoemde boerderij in nagenoeg rechte lijn richting Noorden- Zuiden, waren neergekomen in het Korenburgerveen, onder de gemeente Lichtenvoorde. Naar de geslagen trektors te oordeelen, welke een bovenbreedte hadden van 8 tot en met 20 meter, waren alle bommen ontploft. Bij het voortgezet onderzoek bleek ons niet, dat er nog z.g.n. blindgangers aanwezig waren.

Voorts bleek ons, dat de boerderij van genoemden Beernink, enige schade had opgelopen, te weten : een drietal gebroken ruiten en een twintigtal vernielde dakpannen. De schade wordt door mij geraamd op f 5 à 10.--.

Luchtalarm werd niet gemaakt, omdat niet te beoordeelen was, waar de bommen waren afgeworpen. Persoonlijke ongelukken kwamen niet onder de burgerbevolking voor.

Waarvan dit proces-verbaal op afgelegden ambtseed is opgemaakt te Lichtenvoorde, 9 Maart 1942.

Het hoofd der luchtbeschermingsdienst,

Lichtenvoorde 9 Maart 1942.

BF.

Maart
Gézien, 10 ~~November~~ 1942.
De burgemeester der gemeente
Lichtenvoorde,

get. Th.A.Lamers.

No. 1174. Op 10 Maart 1942 in duplo verzonden aan de Rijksinspectie Luchtbescherming te 's G r a v e n h a g e .

PROCES - VERBAAL.

Op heden 10 Maart 1942, des voormiddags te ongeveer 9 uur kwam er een telefonische melding op den Commandopost Luchtbescherming binnen, afgegeven door het blokhoofd van blok 10, B. Gussinklo F 88a te Harreveld gemeente Lichtenvoorde, dat er vermoedelijk des nachts om half twee waren afgeworpen tien brisantbommen en vermoedelijk een blindganger in de nabijheid van de boerderijen van Gussinklo en Duitshof. De genoemde tien bommen waren ontploft, terwijl hij van een bom (de z.g.n. blindganger) niet kon vaststellen wat voor soort het was.

Ondergeteekende heeft zich met den burgemeester direct naar de plaats van inslag begeven en heeft bevonden, dat in de onmiddellijke nabijheid van de boerderij Duitshof vijf brisantbommen waren ontploft. Voorts was er een bom afgeworpen, waarvan de constructie niet zuiver was te bepalen. Naar onze meening moet de bom zijn ontploft, omdat een groot gedeelte van den stalen mantel der dikte van circa 5 a 6 mm, verwrongen en gedeeltelijk uiteengescheurd, bij het gemaakte trechtertje op het maaiveld lag. Deze bom heeft gebrand. Resten van fosfor en een slijmerige substantie waren nog te vinden.

Ons bleek verder, dat het plaatselijk dialect parten heeft gespeeld in de door het blokhoofd verstrekte gegevens. Door hem was opgegeven "vieve" (vijf) brisantbommen en vermoedelijk een blindganger; hetgeen door mij, hoofd van den luchtbeschermingsdienst, is verstaan als tien brisantbommen en vermoedelijk 1 blindganger.

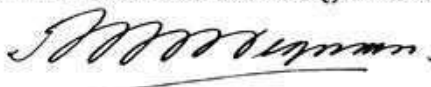
Verder wees het onderzoek uit, dat één van genoemde bommen was neergekomen op een afstand van c.a. tien meter van de schuur behorende bij de boerderij van Duitshof voornoemd. Eenige schade werd hier aangericht, te weten: een groenvoedersilo was gescheurd en de schuur was eenigszins optzet. De geheele schade wordt door mij geraamd op c.a. f 150.-- a f 200.--.

Tijdens het onderzoek bij boerderij Duitshof werd melding gemaakt, dat er nabij de boerderij "de Lindeboom" gelegen op een afstand van circa 1 km. van de boerderij van Duitshof nog een bom was neergekomen en ontploft. Wij hebben ons naar deze plaats begeven en bevonden, dat deze melding juist was. Zoodat in totaal zijn neergekomen zes brisantbommen en waarschijnlijk een brandbom.

De mantel van de z.g.n. brandbom, werd op last van den Ortskommandant te Borculo gebracht naar de gemeente Groenlo, waar ze aan de deutsche weermacht voor onderzoek ter hand zal worden gesteld.

Waarvan dit proces-verbaal op afgelegden ambtseed is opgemaakt te Lichtenvoorde 10 Maart 1942.

Het hoofd van den luchtbeschermingsdienst,

Gezien op 11 Maart 1942.
De burgemeester der gemeente
Lichtenvoorde,
get. Th.A. Lamers.

No. 1193. Op 11 Maart 1942 in duplo verzonden aan de Rijksinspectie voor de luchtbescherming te s Gravenhage.

Proces-verbaal.

Op heden een April 1942 te ongeveer 15 uur werd door Weenink te Harreveld ten gemeentehuize gemeld, dat er in een weiland gelegen in het zogenaamde Zwarte Veen te Harreveld (gemeente Lichtenvoorde) een voorwerp was waargenomen voorzien van een kleine parachute en een langen draad. De buurtbewoners hadden het voorwerp laten liggen en hebben direct melding van deze vinding gedaan.

Naar aanleiding van dit bericht zijn de Heer Burgemeester, veldwachter Hoekstra en ondergeteekende direct naar de aangegeven plaats gegaan en hebben bevonden dat er een bommetje uit een vliegtuig was afgeworpen. De bom was niet ontploft en lag zonder eenige trechtersvorming te hebben gemaakt op het maaiveld.

De bom was aan het bovineinde voorzien van een kleine parachute met een middellijn van 0,20 M. en aan het onderende van een staaldraad ter dikte van 1 mm. en ter lengte van circa 200 á 300 Meter.

Wij konden niet vaststellen tot welke categorie deze bom moest worden gerekend. De bom is door ons meegenomen naar het gemeentehuis.

Direct is kennis gegeven aan de Inspectie Luchtbescherming aan den Polizei-Officier te Arnhem en aan den Orts-kommandant te Borculo. Deze laatste gaf de last om de bom te doen bezorgen bij de Ortskommandantur te Borculo, aan welke last in den morgen van 2 April 1942 is voldaan.

En is dit proces-verbaal op afgelegden ambtseed opgemaakt, te Lichtenvoorde, den 3 April 1942.

Het Hoofd van den Luchtbeschermingsdienst.

Gemeente
Lichtenvoorde.

Proces-verbaal.

Op heden negen Juni negentienhonderd twee en veertig te ongeveer 1.30 uur kwam telefonisch bericht binnen op de commandopost Luchtbescherming te Lichtenvoorde, afgegeven door den brigadier der Marechaussee, Varenkamp, gestationneerd in de buurtschap Ziewent, dat er vermoedelijk te ongeveer 1.15 brandbommen waren afgeworpen in de buurtschap Ziewent, nabij de kom dier buurtschap. Een nader onderzoek zou worden ingesteld. Te ongeveer 2 uur, berichtte mij Varenkamp persoonlijk, dat er diverse brandbommen in de buurtschap Ziewent waren afgeworpen en dat er geen branden waren veroorzaakt.

c De Heer Burgemeester, plaatselijk leider der Luchtbescherming te Lichtenvoorde, heeft zich hierna met genoemden Varenkamp, naar de plaats van inslag begeven voor nader onderzoek en heeft bevonden, dat een begin van brand was ontstaan bij W.H.Lankveld, schoenmaker, E 99, welk begin van brand direct was gebluscht door den eigenaar, bijgestaan door leden van de blokploeg. Voorts was er een brandbom gevallen naast de fundamenten van de schuur van J.H.Eijting, schilder. E 196 te Zieuwent. Ook deze brandbom was onmiddellijk gebluscht door den eigenaar met hulp van de blokploeg. Voorts bleek dat er naar schatting enkele tientallen brandbommen waren afgeworpen, welke allen op open terrein waren afgeworpen. Omdat alles graan was, is er geen brand ontstaan. De brandende uitgeworpen rubber- en fosformassa is door zand gebluscht.

Te c.a 9 uur van dezelfde dag bereikte ons het bericht, dat er een niet ontbrande rubber-phosforbom was gevonden bij H.H.J. van der Linden, tuinman, E 185a, te Zieuwent op ongeveer 150 Meter van de bebouwde kom. Deze bom is onder bewaking gesteld. Nader telefonisch bericht werd gezonden aan de Rijks-inspectie Luchtbescherming, aan de Polizei-Offizier en aan den Orts-commandant te Arnhem.

Eveneens te c.a. 9 uur bereikte mij het bericht, dat er in de buurtschap Bosch, niet ontbrande brandbommen waren gevonden nabij de boerderij van B.H.A. Klein Gunnewiek, B 216. Bij het onderzoek ter plaatse ingesteld bleek dat een brandbom was gevallen door het dak van een schuur van deze boerderij. De bom was niet ontbrand. Bij afzoeeking van de omliggende gronden werden tien stuks niet ontbrande termiet-brandbommen van zeshoekig model gevonden, welke thans gedeponeerd zijn op een brandvrije plaats ten gemeentehuize.

Voorts kwam er bericht binnen, dat in de kom van Lichtenvoorde, in denzelfden nacht enkele glasruiten waren vernield. Of deze ruiten door trilling, door luchtdruk of door afweervuur uit vliegtuigen zijn vernield, is niet te bepalen.

Noemenswaardige schade werd in al deze gevallen niet veroorzaakt, noch geleden.

In de morgen van 10 Juni 1942 te ongeveer negen uur, ontving ik bericht, dat in den morgen van dezen dag wederom een niet ontbrande rubber-phosforbom was gevonden nabij café Knippenberg E 15 te Zieuwent. De bom is onder bewaking gesteld en telefonische mededeeling werd gedaan aan de diverse instanties.

En dit proces-verbaal op afgelegden ambtseed opgemaakt te

is

Lichtenvoorde 10 Juni 1942.

Het Hoofd van den Luchtbeschermingsdienst,

BFA

24 Juni 1942
J. M. Megman
1961 Ambo

Proces- verbaal.

Op Zondag 26 Juli 1942 des voormiddags te c.a. 2½ uur werd door den Brigadier der Marechaussee Varenkamp, gestationeerd in de buurtschap Zieuwent, gemeente Lichtenvoorde telefonisch aan de commandopost Luchtbescherming gemeld, dat er vermoedelijk in genoemde buurtschap een vliegtuig was neergestort, en dat er tevens enkele brandbommen zouden zijn afgeworpen,

De Burgemeester plaatselijk Luchtbeschermingsleider ~~was~~ werd onmiddellijk hiervan in kennis gesteld waarop deze zich met twee personen der gemeentepolitie naar deze buurtschap heeft begeven voor nader onderzoek. Bij aankomst bleek inderdaad dat een Engelsch vliegtuig was neergestort en dat er een zestal bommen waren afgeworpen. Een dazer bommen was nog in de gemeente Lichtenvoorde gevallen, doch de andere bommen alsmede het vliegtuig waren neergekomen in de gemeente Ruurlo, direct over de grens der gemeente Lichtenvoorde.

De burgemeester van Lichtenvoorde die het eerst ter plaatse was, heeft het terrein doen afzetten en onder bewaking gesteld en heeft vervolgens de Burgemeester van Ruurlo van het een en ander telefonisch in kennis gesteld, waarna deze op de bewuste plaats is verschenen en de leiding heeft overgenomen.

In de gemeente Lichtenvoorde werd geen schade aan gebouwen veroorzaakt, terwijl onder de Luchtbeschermingsdienst noch onder de burgerbevolking slachtoffers zijn te betreuren.

Omdat er geen melding had plaats gehad, heeft de Burgemeester van Lichtenvoorde telefonisch melding gedaan aan de Rijksinspectie Luchtbescherming, den Polizei - officier en aan de Wehrmachtscommandantur te Arnhem van het voorgevallene.

In den namiddag van 26 Juli 1942 werd nog gemeld, dat er een voorwerp afkomstig uit een vliegtuig in een weiland was gevonden in de nabijheid van de kom der gemeente Lichtenvoorde. Bij onderzoek bleek dit een bomlaadbak te zijn vermoedelijk afkomstig van het in de buurtschap Zieuwent neergestorte vliegtuig. Het voorwerp is ten gemeentehuize opgeborgen.

En is dit procesverbaal op afgelegden ambtseed opgemaakt te Lichtenvoorde op heden 27 Juli 1942, door
het Hoofd van de Luchtbescherming
te Lichtenvoorde,

Gezien,
de Burgemeester,

Op 27 Juli 1942 in duplo verzonden aan de Rijksinspectie Luchtbescherming.

MPD

Proces - verbaal

Op heden 25 Augustus negentienhonderd twee en veertig, te ongeveer 10 uur werd door mij waargenomen, dat een drietal voorwerpen, vermoedelijk ballonnetjes, over de gemeente Lichtenvoorde dreven in de richting West naar Oost. De voorwerpen dreven op groote hoogte. Vermoedelijk vanuit een vliegtuig, hetwelk evenwel niet was waargenomen, werd meerdere malen geschoten.

Ik zag een dezer voorwerpen in brand geraken, waarschijnlijk getroffen door een of meerdere kogels.

Te ongeveer 10.30 uur werd door landbouwer Rouwhorst op Bietenman gerapporteerd, dat er op zijn afgemaaid korenveld in de Hemmele op c.a. 4 K.M. van de kom van Lichtenvoorde een voorwerp was neergekomen. Dit voorwerp was niet door hem aangerakt en direct werd aan ondergeteekende melding van vinding gedaan.

Bij een onmiddellijk ingesteld onderzoek bleek, dat het een ballon was waaraan pamfletten hadden gehangen. Circa 8 stuks pamfletten werden den heer burgemeester ter hand gesteld.

~~Mijne kenniselijk ingesteld onderzoek~~

Te circa 11.15 uur bereikte mij het bericht, dat in de buurtschap Bosch, in de nabijheid van de kom der gemeente een dergelijke ballon was neergekomen, die door een marechaussee der brigade Groenlo was meegenomen naar zijn commandant, doch later op het gemeentehuis alhier werd gedeponereerd.

Omstreeks 11.45 werd nog gerapporteerd dat in de buurtschap Vragender, c.a. 2 K.M. van de kom der gemeente nog een ballon was neergekomen. Ik heb mij naar deze plaats begeven en bevond, dat deze ballon door de te Vragender gelegen Duitsche militairen van een aldaar gevestigde luisterpost was opgerold en werd medegenomen.

Near pamfletten wordt nog gezocht.

En is dit proces-verbaal op afgelegden ambtseel opgemaakt te Lichtenvoorde op 25 Augustus 1942.

Het hoofd van den Luchtbeschermingsdienst te
Lichtenvoorde,

Op 26 Augustus 1942 verzonden aan de Rijksinspectie Luchtbescherming
in duplo.

PROCESVERBAAL

Op heden 14 Augustus 1942 des voormiddags te ongeveer acht uur dertig werd door landbouwer J.A. Penterman D 60b te Lichtenvoorde op de commandopost luchtbescherming gemeld, dat er vermoedelijk brandbommen waren gevallen in het weiland nabij zijn ~~zijn~~ boerderij.

Na deze melding is een onderzoek ter plaatse ingesteld en is bevonden dat er twee flesschen waren uitgeworpen gevuld met een vloeistof, naar de reuk te oordeelen met een fosfor-rubberoplossing. De flesschen waren stukgevallen en een gedeelte van de oplossing was gespat op de kop van een in de weide loopende vaars, waarop brandvlekken waren waar te nemen. Ongelukken van persoonlijke aard hebben zich niet voorgedaan.

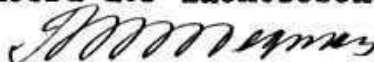
Bij het afzoeken van de in de omgeving liggende terreinen werd door ons nog een geheel intacte flesch gevonden, gevuld met genoemde oplossing, welke flesch door ons is meegenomen naar het gemeentehuis en aldaar is geplaatst in een emmer gevuld met water in den kelder van genoemd gebouw.

Na constateering van genoemd geval is direct dringend telefonische melding gedaan aan de Inspectie luchtbescherming te s'Gravenhage, aan den Polizei-officier en aan de Wehrmachts-commandantur, beiden te Arnhem.

En is dit procesverbaal opgemaakt op afgelegden ambtseed te Lichtenvoorde op 17 Augustus 1942.

Verbruikte benzine van de reserveeringsvoorraad 2 liter

Lichtenvoorde 17 Augustus 1942
Het hoofd der luchtbescherming,

(Th. H. Wegman)

Gezien;
De burgemeester plaatselijk lucht-
beschermingsleider,

(Th. A. Lamers)

Op 18 Augustus 1942 in duplo verzonden aan de Rijksinspectie
voor de Luchtbescherming 's-Gravenhage.

MP/9

Koninklijke onderscheiding voor onze secretaris

Door Hans Tijdink

Op vrijdag 27 april 2012 gingen verschillende personen naar het Bernard Vos Clubhuus in Lievelede. Allemaal waren ze op de hoogte van wat er ging gebeuren, maar niemand sprak er over. Ook wij - als afgevaardigden van de Vereniging voor Oudheidkunde uit Lichtenvoorde - waren aanwezig.

De laatste persoon die de zaal binnenkwam, was degene voor wie allen waren gekomen. Het was Herman Everink, de secretaris van onze vereniging. Toen Herman in de zaal al de aanwezigen zag, wist hij niet in wat voor gezelschap hij terecht was gekomen. Hij zag zijn echtgenote, kinderen, familie en bekenden die hij daar niet verwachtte en op zijn gezicht kon iedereen zijn verbazing zien. Hij was voor iets anders naar het Bernard Vos Clubhuus gekomen en hij was in de veronderstelling dat hij daar een bespreking zou hebben en een klein aantal mensen zou ontmoeten.

Al snel werd hierna ook voor Herman duidelijk dat hij de hoofdpersoon in deze zaal was voor wie allen waren gekomen en ook wat een ieders betrokkenheid bij deze gebeurtenis in relatie tot de hoofdpersoon was.

Burgemeester Heijman vertelde over de diverse activiteiten zoals deze op het gebied van het kerkelijk leven, de cultuur en het ouderen welzijn door Herman zijn en worden verricht. De burgemeester zette Herman in het zonnetje en beschreef hem als iemand die zich al vanaf 1971 op allerlei manieren belangeloos inzet voor de samenleving. Hij was o.a. penningmeester van de parochie, van de harmonie, Lieveleds Belang en het Bernard Vos Clubhuus.

Nu bekleedt Herman nog diverse functies waaronder die van secretaris van onze vereniging voor oudheidkunde. Verder is Herman nog actief in het bestuur van de KBO Lichtenvoorde en Gelderland en bij de Samenwerkende Bonden voor Ouderen in Gelderland. Hij verricht nog administratieve werkzaamheden t.b.v. de geloofsgemeenschap Lievelede en bezorgt de maaltijden van Tafeltje dek je.

Daarna overhandigde de burgemeester Herman de Koninklijke onderscheiding en de versierselen. Er volgde een welgemeend applaus. Hierna werden Herman en zijn vrouw ook door ons persoonlijk gefeliciteerd en ontving het echtpaar Everink diverse geschenken waaronder de bloemenhulde van onze vereniging. Bij de verdere felicitaties werd ook Hermans echtgenote betrokken, want duidelijk was dat zonder haar steun Herman al dit vrijwilligerswerk niet had kunnen verrichten.

Herman besloot het samenzijn met een dankwoord en vertelde dat hij totaal verrast was en motiveerde zijn drijfveer voor al het vrijwilligerswerk met de woorden: "A'j wat könt betekenn veur 'n ander, mo'j dat zeker doen. Neet allene den ander, maor ook zelf word i-j d'r allene maor better en riever van."

Herman, namens de Vereniging voor Oudheidkunde: van harte gefeliciteerd met deze welverdiende onderscheiding!

*Voorzitter Hans Tijdink biedt de gedecoreerde namens de Vereniging voor Oudheidkunde Lichtenvoorde een bloemetje aan.
Foto: Theo Withag*

Van ijzeroer en biestmelk

Door Arnold Plumers

De Vereniging voor Oudheidkunde in Lichtenvoorde heeft op woensdag 28 maart haar jaarvergadering gehouden. Naast de gebruikelijke agendapunten die vlot werden behandeld, is het bestuur versterkt met Marcel van den Hoven, die zich voornamelijk gaat bezighouden met de inhoud en vormgeving van het blad 'de Lichte voorde' en met het bijhouden van de website die in de steigers staat. De website is voor een deel al te bekijken; toets daarvoor www.oudheidkundelichtenvoorde.nl. Tevens is het bestuur gemachtigd een onderzoek te doen naar het verkrijgen van de ANBI-status, teneinde de aftrekmogelijkheden die de fiscus biedt ten aanzien van giften en schenkingen, beter te benutten.

Het tweede deel van de avond werd verzorgd door dr. Everhard Jans, oud-medewerker van het van Deirse Instituut in Enschede. Het onderwerp was 'Landelijke Bouwkunst in Oost-Nederland'. De lezing met lichtbeelden leidde de aanwezigen langs oude boerderijen, veerhuizen, schuren en korenspiekers in Drenthe, Twente, Münsterland en uiteraard in de Achterhoek en de Liemers.

De heer Jans werd ingeleid met een lofdicht op zijn vader, Jan Jans, die zich ook hard maakte voor het bewaren van oude bouwkundige waarden. Het gedicht is door Johanna van Buuren in 1953 gemaakt.

Everhard Jans liet diverse bouwkundige aspecten de revue passeren. Uit de getoonde beelden viel te destilleren dat het lōs hoes, een woonvorm waar mens en dier in één ruimte leefden, als eerste boerderijvorm kan worden aangemerkt. In de nok van het zadeldak kwam een stookgat voor om de rook van het open vuur af te voeren. De eerste typen dateren van ongeveer 1000 na Chr. Later zijn er scheidingswanden gebouwd tussen de afdeling voor vee en die voor menselijke bewoning. Het open vuur kreeg een soort schoorsteen, die in het begin midden in de kap uitkwam. Later werden ook rookkanalen gebouwd die in het schuine dak uitkwamen. De kop en achterkanten, de wolfseinden, waren veelal vlak en van hout gemaakt. Pas in een later stadium werden er schuine einden aan de korte kanten van de daken gemaakt. We spreken dan van een wolfsdak. Ook aan het ontstaan van de 'aenskamer', een bijbouw tegen de bestaande woning, werd aandacht geschonken.

Met het toenemen van de behoefte aan meer ruimte voor vee, voeropslag en landbouwwerktuigen, werden er schuren aan de boerderij gebouwd met eenzelfde profiel als het hoofdgebouw, maar met een lager dak.

Ook de 'gevel- en stiepeltekens' werden niet vergeten en de daarbij behorende mythes werden toegelicht. De verschillen in rijkdom werden door meer of minder rijke ornamenten onderstreept, maar ook de hoeveelheid glas in de ramen was daarin maatgevend. Naast boerderijen kregen ook burgerwoonvormen de aandacht, o.a. de klokgevels in de Hanzesteden, afgekeken van het rijke westen, werden belicht. Dia's van veerhuizen, korenspiekers, bakspiekers en eenvoudige boerenerven met bloemen en moestuin, completeerden de architectonische reis.

De conclusie van deze lezing was de boodschap zuinig te zijn met wat er nog is aan oude architectuur. Alles bewaren kan niet, maar als er geen mogelijkheden zijn tot functioneel gebruik, zorg dan in ieder geval voor een exacte weerslag van de gebouwen middels tekeningen en foto's, voordat de boel wordt afgebroken.

Tot slot nog iets over de titel van dit artikel: de kleur 'ossenbloed', een veelvoorkomende kleur op boerderijen in onze leefomgeving heeft niets van doen met het bloed van ossen maar is tot stand gekomen door ijzeroer, hier veelvoorkomend in de grond, te mengen met biestmelk. Of het veel beschermende waarde had voor het houtwerk is twijfelachtig, maar het gaf wel kleur aan de gebouwen.

Dhr. Jans tijdens de pauze.

Foto Theo Withag

Ons zoekplaatje

Door Gerhard Eppingbroek

Geachte lezer, het zoekplaatje uit periodiek nummer 64, met de bestuursleden van de 25-jarige EHBO, leverde heel wat reacties op. We ontvingen namen van de dames L. Boschker, A. Steentjes-Waalderbos, T. Hogenkamp-Werner, L. Oolthuis-Vos, D. Eskes-Moorkamp en van de heren Th. Withag, R. Krabben en H. Rijnders. Hierdoor konden we alle namen invullen.

Deze zijn: 1. Lien Oolthuis-Vos; 2. Harm Vredegoor; 3. Agnes Hanselman-te Woerd; 4. Jan Mateman; 5. Jan te Brake; 6. A.H. Hendriks en 7. R.B.G.J. Schooleman (arts). Ook gegevens van het vorige zoekplaatje, over de fietsvierdaagse, mochten we nog ontvangen van de heer G. Menting. Hij gaf voor 1. G. Bongers; 2. Daniëlle Bongers en 4. Mikel Bongers. Alle informanten hartelijk dank.

Ons nieuwe zoekplaatje is een foto die ik een aantal jaren geleden ontving van een journalist en waarvan de fotograaf is de heer Jan Nekkers uit Winterswijk. Het is een foto, genomen op de bloemen- en plantententoonstelling 'Floralia' op 22 september 1981 te Lichtenvoorde. Gaarne vernemen we van u de namen van de genummerde personen die op deze foto voorkomen en eventueel de locatie.

Graag willen we van u weten wie de genummerde personen op deze foto zijn!

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____

Reacties graag aan: G.J.A. Eppingbroek, Koekoekstraat 16, 7102 AZ Winterswijk. Tel. 0543-515408

Adressen bestuur en contactpersonen Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde

J.A.M. Tijdink, Schatbergstraat 56, 7131 AS Lichtenvoorde, tel. 0544-373123
Voorzitter

R.F.J.M. Meekes, Watersnipstraat 12, 7132 DG Lichtenvoorde, 0544-378343
Secretaris

J. B.J. Ernst, Derde Broekdijk 2, 7132 EC Lichtenvoorde, tel. 0544-379321
Penningmeester

F.A.M. Bonnes, Frans ten Boschstraat 47, 7131 ZX Lichtenvoorde, tel. 0544-372491
Bestuurslid, werkgroep Streektaal, redactie periodiek

H.A.M. Everink, Lauwersdijk 5, 7137 ME Lievelede, tel. 0544-373081
Bestuurslid

H.J. Hanselman, Const. Huygensstraat 7, 7131 WG Lichtenvoorde, tel. 0544-373108
Bestuurslid, bibliothecaris, redactie periodiek, werkgroep genealogie

M.M.H.M. van den Hoven, Scholeksterstraat 2, 7132 DH Lichtenvoorde, tel. 0544-377092
Bestuurslid, redactie periodiek

F.J. van Lochem, v.d. Meer de Walcherenstraat 10, 7131 EN Lichtenvoorde, tel. 0544-374723
Bestuurslid, redactie periodiek

A. Plumers, Klaasbos 24, 7131 SZ Lichtenvoorde, tel. 0544-379065
Bestuurslid, redactie periodiek

W.F.A.J. Waalder, Hugo de Grootstraat 10, 7131 XZ Lichtenvoorde, tel. 0544-373177
Bestuurslid, werkgroep archeologie

Th.G.F. Withag, Pastoor Sandersstraat 19, 7131 BT Lichtenvoorde, tel. 0544-375517
Bestuurslid, beheer fotoarchief, werkgroep excursies en lezingen

Redactieadres

F.J. van Lochem, v.d. Meer de Walcherenstraat 10, 7131 EN Lichtenvoorde,
tel. 0544- 374723

Oude nummers de Lichte voorde

H.J. Hanselman, Const. Huygensstraat 7, 7131 WG Lichtenvoorde, tel. 0544 373108

Internet: www.oudheidkundelichtenvoorde.nl

Contact : volsecr@lijbrandt.nl

Bank en giro

Postgiro:1007734 t.n.v.Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde

Banknummer: 3361.63.932 Rabobank Lichtenvoorde t.n.v.Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde

Contributie voor het lidmaatschap van de vereniging: € 25,--.

Lid worden ? Schrijf, bel of mail: R.F.J.M. Meekes, Watersnipstraat 12, 7132 DG Lichtenvoorde,
tel. 0544-378343, e-mail: volsecr@lijbrandt.nl

Digitale bewerking
Henk Hanselman
2013